

सार्थ ज्ञानेश्वरी

अध्याय आठवा

अर्जुन उचाच - किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं कीं कर्म पुरुषोत्तम |
आधिभूतं च किं प्रोक्तम् अधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

किम्, तत्, ब्रह्म, किम्, अध्यात्मम्, किम्, कर्म, पुरुषोत्तम,
आधिभूतम्, च, किम्, प्रोक्तम्, अधिदैवम्, किम्, उच्यते

अर्जुन म्हणाला, हे पुरुषोत्तमा, ब्रह्म काय आहे ? 'अध्यात्म' काय आहे ? कर्म
कशाचें नांच ? आधिभूत कशाला म्हणतात ? आणि अधिदैव कशाला म्हणतात ?

मग अर्जुने द्वाणितलें | अहो जी अवधारिलें |
जें मिया पूसिलें | तें निरोपिजो ॥ २ ॥

मग अर्जुन म्हणाला, अहो महाराज, ऐकले का ? जरा
लक्ष द्या. मी जे विचारले ते मला निरूपण करून सांगा.

सांघां कवण तें ब्रह्म | काइसेया नांच कर्म |
अथवा अध्यात्म | काइ द्वाणिपे ॥ २ ॥

ब्रह्म ते कोणते ? कर्म असे नाव कशाला
आहे आणि अध्यात्म म्हणतात तें काय ?

अधिभूत तें कैसें | एथ अधिदैव कवण असे |
हें उघड मीं परियसें | तैसें घोलां ॥ ३ ॥

अधिभूत म्हणतात तें कसें आहे ? या स्थळीं अधियज्ञाची
व्याख्या कोणती, हें सर्व मला व्यवस्थित कळूऱ शकेल असें सांगा.

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन |
प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

अधियज्ञः, कथम्, कः, अत्र, देहे, अस्मिन्, मधुसूदन,
प्रयाणकाले, च, कथम्, ज्ञेयः, असि, नियतात्मभिः

हे मधुसूदना, या देहामध्ये अधियज्ञ तो कोण व कसा आहे ? आणि
युक्तचित्त पुरुषाकडून 'अंतकाळीं' कशाप्रकारे जाणिलें जाते ?

देवा अधियज्ञ तो काइ | कवणु पां इये देहीं |
हें अनुमानासि काहीं | दीठि न भरे ॥ ४ ॥

देवा अधियज्ञ तो काय, व या देहामध्ये कोण अधियज्ञ आहे,
हें माझ्या अनुमानाच्या टप्प्यांत काहीं केल्या येत नाही.

आणि जी नियता अंतःकरणीं | तूं जाणिजसि प्रयाणीं |
तें कैसें शार्ङ्गपाणी | परिसवां मातें ॥ ५ ॥

आणि, अहो शार्ङ्गपाणि, ज्याचे अंतःकरण यत्नबळे संयमित झालें, त्या
पुरुषाकडून त्यांच्या प्रयाणकाळीं तूं जाणला जातोस तो कसा, हें मला ऐकवा.

देखां धवलारीं चिंतामणिचां | जरि पघडला होये दैवांचा |
ओसणतां हीं बालु तेयाचा | परि सोपु न वचे ॥ ६ ॥

पहा कीं चिंतामणीच्या मंदिरांत एखादा दैवान मनुष्य जर निजला, आणि
मग तो जरी झोपेंत काहीं बरळला, तर त्याचे बरळणेही व्यर्थ होणार नाहीं.

तैसें अर्जुनाचेया शब्दा चि यावें | आलें तें चि द्वाणितलें देवें |
पार्था परियसैं गा घरवें | पूसिलें तुवां ॥ ७ ॥

त्याप्रमाणे अर्जुनाच्या बोलण्यावरोवर जें देवाच्या मनांत आलें, तेंच श्रीकृष्ण सांगू
लागलें, व म्हणाले, तूं उत्तम प्रश्न विचारलास, तूं जें काहीं पुसलेस ते नीट ऐक.

किरीटी कामधेनूचा पाडा । वरि कल्पतरूचा आहे मांदोडा ।
द्व्याणौनि मनोरथिद्विचेया षडा । तो नवलु नोहे ॥ ८ ॥

जैं कृष्णाचेयां होइजे आपण । कृष्णु होये आपुले अंतर्ष्करण ।
तैं संकल्पाचें आंगण । ॐळंगति सिद्धी ॥ ९ ॥

तरि ऐसें जैं प्रेम । तें अर्जुनीं चि आथि निःसीम ।
द्व्याणौनि तेयाचें काम । सदाफल ॥ १० ॥

एयाकारणे अनंते । मनोगत तेयाचें पूस्यते ।
होईल जाणौनि आइते । ओगरूनि ठेविले ॥ ११ ॥

जैं अपत्य थानौनि निगे । तेयाची भूक ते मायेसी चि लागे ।
घांचूनि शब्दे काई सांघे । मग स्तन्य दे एरि ॥ १२ ॥

द्व्याणौनि कृपाळुवा गुरुचां ठांडे । हैं नवल नोहे काहीं ।
परि असो काई । बोलता जाला ॥ १३ ॥

श्रीभगवानुवाच -

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विर्यगः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

श्रीकृष्ण म्हणाले, अक्षर अर्थात् ज्याचा कर्धींच नाश होत नाहीं असा सच्चिदानन्दघन परमात्मा 'ब्रह्म' आहे,
स्वभाव म्हणजे अध्यात्म, आणि प्राण्यांच्या उत्पत्तीला कारण असलेला जो नियर्ग, त्याला कर्म म्हणतात.

मग द्व्यणितले सर्वेश्वरे । जैं आकारिं इये खोंकरे ।
कोंदले असति न सिरे । कळणी काळीं ॥ १४ ॥

एळविं सपूरपण तेयाचे पावे । तरि शून्य चि नक्ते तें स्वभावे ।
वरि गगनाचेनि पालवे । गाळूनि घेतले ॥ १५ ॥

जैं ऐसें हीं परि विरुले । इये विज्ञानाचिये खोले ।
हालवले हीं न गले । तें परब्रह्म ॥ १६ ॥

अर्जुन हा कामधेनूचे वासरू होय. त्यांत तें कल्पतरूच्या मांडवात असलेले. म्हणून त्याने मनोरथसिद्धीची इच्छा करावी. हें आश्वर्य नाही.

जेव्हां आपण कृष्णरूप होतो, तेव्हा कृष्णच आपले अंतःकरण होतो, त्या वेळी संकल्पांच्या अंगणात सिद्धी हात जोडून उभ्या असतात.

परंतु अशा प्रकारचे जैं निस्सीम प्रेम, तें एक अर्जुनाच्या ठिकाणीच अमर्याद आहे, म्हणूनच त्याच्या कामना नेहमीच फलदूप होतात.

यासाठीं श्रीकृष्णानीं अर्जुन आपल्याला ही गोष्ट विचारील, असें त्याचें इंगित अगोदरच जाणून. ज्ञानरूपी पक्वान्न त्याच्या समोर वाढून ठेवले.

कारण कीं, स्तनपान केल्यानंतर दूर ज्ञालेल्या मुलाची भूक त्याच्या आईलाच कळते एरवीं तें शब्दानें 'मला भूक लागली, दूध पाज', असें सांगतें काय ?

अर्थात् कृपाळू अशा सदगुरुचे ठिकाणी असले हे प्रेम आढळले, तर त्यांत कांहींच नवल नाहीं. परंतु तें असो, देव जैं कांही बोलला तें ऐका.

अक्षरम्, ब्रह्म, परमम्, स्वभावः, अध्यात्मम्, उच्यते
भूतभावः, उद्भवकरः, विर्यगः, कर्म, संज्ञितः

तेव्हा सर्वांचे स्वामी भगवान् श्रीकृष्ण म्हणाले, अर्जुना ! पण असें विरुद्ध व पातळ असताही जैं या प्रपंचरूप वस्त्राच्या गाळणींतून हालवले तरी गळत नाहीं, तें परब्रह्म होय.

एरवीं त्याचा सूक्ष्मपणा पाहूं गेले तर तें शून्यच वाटेल तर स्वभावतः तें शून्य नव्हे, पण अति पातळ अशा आकाशाच्या पदरानें गाळून घेतलेले आहे;

जैं इतकेही सूक्ष्म असून द्विरङ्गिरीत असलेल्या या प्रपंचाच्या झोळींतून ठवळले तरीही गळत नाहीं, त्याला परब्रह्म म्हणतात.

आणि आकाराचेनि जालेपणे । जन्मधर्मातें नेणे ।
आकारलोपीं नीमणे । नाहीं काहीं ॥ १७ ॥

ऐसी आपुलिया चि सहजस्थिती । जे तेया ब्रह्माची नित्यता असती ।
तेया नांव सुभद्रापती । अध्यात्म गा ॥ १८ ॥

मग गगर्नीं जेचि निर्मळे । नेणो कैचीं येके वेळे ।
उठति घनपटळे । नानावर्ण ॥ १९ ॥

तैयिं अमूर्ती तियें विशुद्धे । महादादि भूतभेदे ।
ब्रह्मांडाचे बांधे । हों चि लागति ॥ २० ॥

पैं निर्विकल्पाचिये बरडी । किं फूटे आदिसंकल्पाची विरुद्धि ।
आणि ते सर्वे चि मोडौनि ये ढोंढी । ब्रह्मगोलकांचा ॥ २१ ॥

तेयां एकेकाचा भीतरु पाहिजे । तंव घीजां चि भरला देखिजे ।
माझि होतेयांजांतेया नेणिजे । लेख जीवां ॥ २२ ॥

मग तेयां गोल्कांचे अंशांश । प्रसरवति आदिसंकल्प असम साहस ।
हें असो ऐसी बहुवस । शृष्टि वाढे ॥ २३ ॥

परि दूजेनविण एकलां । परब्रह्मीं चि सांचलां ।
अनेकत्वाचा आला । पूरु जैसा ॥ २४ ॥

तैयें सनविषमत्व नेणों कैचे । वायां चि चराचरपण एक रचे ।
पातां प्रशवतियां योनीचे । लक्ष ही दीसति ॥ २५ ॥

एरी जीवभावांचिये पालविये । कांही मर्यादा चि करुं नैये ।
पाहिजे कवण हें आघवे चि विये । तरि मूळ तें शून्य ॥ २६ ॥

ब्रह्मांडनि करिता मुदलु न दिसे । आणि शेणीं कारण हीं काहीं नसे ।
माझि कार्य चि आपैसे । घाठों लागे ॥ २७ ॥

आणि आकार जरी उत्पन्न झाला, तरी जें जन्माचा विकार जाणत
नाही व शरीर नाश पावल्याचरही जें कधीं नाश पावत नाहीं,

हे सुभद्रापते, अशा रीतीनें ज्या ब्रह्माची आपल्याच ठिकाणीं
निरंतर सहज स्थिती असते, त्या अखंडत्वास अध्यात्म हें नांव आहे,

मग निर्मळ अशा आकाशांत, ज्याप्रमाणे एकाएकी नाना रंगाच्या
मेघांचे समुदाय कोठून उठतात हें ज्याप्रमाणे कळत नाहीं,

तशींच त्या निराकार शुद्ध ब्रह्माच्या ठिकाणी प्रकृती, अहंकार, इत्यादी
भिन्न भिन्न भूतें निपजून ब्रह्मांडाची रचना होण्यास आरंभ होतो.

निर्विकल्प ब्रह्माच्याच माळजमिनींत, आदिसंकल्पाचा अंकुर उत्पन्न
होतो आणि त्याबरोबर ब्रह्मगोलकांचे नानाविध आकार रूप धरूं लागतात.

प्रत्येक ब्रह्मांडाच्या गोळ्यात वारकाईने पाहिले, तो तें ब्रह्माड घीजांनींच भरलेले दिसते;
त्यांत उत्पन्न होणाऱ्या व नाश पावणाऱ्या जीवांची तर संख्याच करतां येत नाही.

मग त्या गोल्कांच्याही अंशाचे अंश असंख्य आदिसंकल्प
प्रसरवतात. असो, अशा रीतीनें सृष्टीचा विस्तार होतो.

परंतु या यर्वांचे ठिकाणीं परब्रह्मच ओतप्रोत भरून राहिले असते, आणि
हे अनेकत्व, हा भेदभाव, त्याच्यावर केवळ पुरासारखा आलेला असतो.

त्या ब्रह्मांडात सम, विषम असे कांही नसते, वृथाच चराचर सृष्टीची उत्पत्ती
झाली. ते पाहिले असतां प्रसवणाऱ्या योनीचे लक्षावधी प्रकार दिसतात.

एरवीं जीवभावरूपी अंकुराची मर्यादा करतां येत नाही, ह्यांची कोणापासून उत्पत्ती
होते हें पाहूं गेले तर हें सर्व त्या शून्यब्रह्मापासून संभवले आहे, असे आढळतें.

म्हणून सृष्टीच्या मुलांत कोणी कर्ता दिसत नाही, शिवाय या सृष्टीला कांहीं
कारणही दिसत नाहीं, फक्त सृष्टीरूप कार्य तेवढे मध्ये वाढलेले दिसते.

ऐसा करितेनविण अगोचरु । अव्यक्तीं हा आकारु ।
निफजवीं जो व्यापारु । तेया नांव कर्म ॥ २८ ॥

थिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभूतां वर ॥ ४ ॥

हे पुरुषश्रेष्ठा, नाशवंत जो विकार त्याला अधिभूत म्हणावें; जीवाला अधिदैवत
म्हणतात आणि देहधारी जीवांमध्ये असणाराला अधियज्ञ म्हणावें व तो मीच आहें.

आतां अधिभूत जें द्याणिपे । तें हीं सांघों संक्षेपे ।
तरि होय आणि हारपे । अभ्र जैसे ॥ २९ ॥

तैसें अस्यतेपण आहाच । जेया नाहिं होइजे हें साच ।
जेयातें रूपा आणीति पांच पांच । मिळौनियां ॥ ३० ॥

भूतांते अधिकरूनि असे । आणि भूतसंयेगे तरि दीसे ।
जें वियोगावेगले भ्रंशे । नामरूपादिक ॥ ३१ ॥

तेयाते अधिभूत द्याणिजे । मग अधिदैव पुरुष जाणिजे ।
जेणे प्रकृतिचें भोगिजे । उपार्जले ॥ ३२ ॥

जो चेतनाचा चक्षु । इंद्रियदेशिचा अध्यक्षु ।
जो देहास्तमानी वृक्षु । संकल्पविहंगाचा ॥ ३३ ॥

जो परमात्मा चि परि दूसरा । जो अहंकारनिद्रा निदसुरा ।
द्याणौनि स्वप्नाचिया ओरबारा । संतोषें सीणे ॥ ३४ ॥

जीउ येणे नावे । जेयाते आल्हिजे स्वभावे ।
तें अधिदैव जाणावे । पंचायतनिचे ॥ ३५ ॥

आतां इये शरीरग्रामी । जो शरीरभावांते उपशमी ।
तो अधियज्ञु गा मी । पांडुकुमरा ॥ ३६ ॥

या प्रमाणे कर्माशिवाय अव्यक्ताच्या ठिकाणीं हा भासमान होणारा आकार
उत्पन्न होतो, असा जो व्यापार निर्माण झाला, त्यालाच कर्म असे नाव आहे.

अधिभूतम्, क्षरः, भावः, पुरुषः, च, अधिदैवतम्,
अधियज्ञः, अहम्, एव, अत्र, देहे, देहभूताम्, वर

आतां अधिभूत जें म्हटले जातें तें काय, हेही संक्षेपाने
सांगतो. तर ज्या प्रमाणे ठग उत्पन्न होतात व ल्य पावतात;
त्याप्रमाणे ज्याचें अस्तित्वच भासमात्र आहे, बाकी ते 'नाही' असेच
म्हणणे सत्य आहे व ज्याला पंचमहाभूते एकत्र होऊन रूपाला आणतात.
जे पंचमहाभूतांच्या आश्रयाने अस्यते, त्यांच्याच संयोगाने दृष्टीस
पडते, आणि पंच महाभूतांचा वियोग झाला असतां नाहींसे होते.
असे जे आभासात्मक अस्तित्व ते 'अधिभूत' होय आणि जो प्रकृतीने केलेले कर्म
मी केले म्हणतो. व त्याचा भोग घेणारा जो 'भोक्ता' अस्यतो त्याला अधिदैव म्हणावे.
जो चेतनेचा प्रकाशक आहे, हाच इंद्रियांच्या प्रांतांतील मुख्य अधिकारी,
व शरीराच्या अंतकालीं मनोरथरूप पक्ष्यांच्या विसांगा घेण्याचा वृक्ष,
हा 'अधिदैवत' नावाचा पुरुष मूळचा परमात्माच खरा, पण आपल्या निराळेपणाच्या
अहंकारनिद्रेने झोपला असल्यामुळे या स्वप्नतुल्य मायेच्या खटपटीत हर्षशोकांना अनुभवतो.
त्याला पंच इंद्रियांतील जीव किंवा जीवात्मा म्हणून स्वाभाविकपणे
ओळखतात. तो जीवच पंचभूतां पासून बनलेल्या शरीरांतील अधिदैवत होय.
आतां याच शरीररूपी गांवामध्ये जो शरीरभावाला
नाहींसे करतो, तो 'अधियज्ञ' म्हणजेच मी होय.

एर अधिदैवाधिभूत । तें हीं मीं चि कीर समस्त ।
परि पन्हरें कीडरि मिळत । काइ सकें नक्हे ॥ ३७ ॥

तज्जीं तें पन्हरेपण न मैले । आणि कीडाचिया अंशा ही न मिळे ।
परि असे जंव तेयाचेनि मेळें । तंव साकें चि द्वाणिजे ॥ ३८ ॥

तैसें अधिभूतादि आघवें । हें अचिद्येचेनि पालवें ।
झांकलें तंव मानवे । वेगळें ऐसें ॥ ३९ ॥

ते चि अविद्येची जवनीक फीटे । आणि भेदभावाची अवधि तूटे ।
मग द्वाणों जरि येक होउनि आटे । तरि दोनि काय होंति ॥ ४० ॥

पैं केशाचां गुंडाळां । वरि ठेविली स्फटिकाची शीला ।
ते वरि पाहिली डोळां । तंव भेदली गमली ॥ ४१ ॥

पाठिं केश परौते नेले । आणि भेदलेपण काय नेणों जाले ।
तरि डांक देउनि सांधिले । शिळेते काइ ॥ ४२ ॥

ना ते एकखंड चि आइती । परि संगे भिन्न गमली होती ।
तो चि नेलेया माघौती । जैसी का तैसी ॥ ४३ ॥

तेविं चि अहंभाओ हा जाये । तरि ऐक्य तें आदिं चि आहे ।
हें चि साचें जेथ होये । तें अधियज्ञु मीं ॥ ४४ ॥

पैं गा आद्वी तुज । सकल यज्ञ कर्मज ।
सांधितले कां जें काज । मर्नीं धरूनि ॥ ४५ ॥

तो हा क्रियाजाताचा विसांगा । नैष्कर्म्यसुखाचा ठेवा ।
परि उघड करूनि पांडवा । दावितसे ॥ ४६ ॥

पहिले वैराग्यइंधनपरिपूर्ती । इंद्रियानीं प्रदीप्तीं ।
विषयद्रव्याचिया आहुती । देउनियां ॥ ४७ ॥

इतर अधिदैव, अधिभूत तेही सर्व खरोखर मीच आहे. परंतु चोख निर्मळ सोने हीण कसाशीं मिसळले, तर त्या सोन्यालाच 'हिणकस' म्हणतात नाही का ?

तरीपण तें निर्मळ सोने कांहीं स्वतः मळत नाहीं पण जोपर्यंत हिणकस धातूस्यह ते असते तोपर्यंत त्याला हीनच समजतात.

तसेच अधिभूत व अधिदैव हे सर्व अज्ञानाच्या पडद्याने झाकलेले असते, तोपर्यंत तें मूलब्रह्मापासून भिन्न गणलेंच पाहिजे.

तोच अज्ञानाच्या पदर काढून आणि भेदभावाची मर्यादा तोडून ते एकमेकांना मिळून तदूप झाले असें म्हणावें, तर पहिल्याप्रथम ते का दोन होते ?

केसाच्या गुंतावळ्यावर स्वच्छ पारदर्शक स्फटिकाची शिळा ठेवली तर, तर ती वरून डोऱ्यानें पाहिली असतां फुटलेली दिसते.

नंतर केसाच्या गुंडाळा बाजूला केल्यावरोवर त्या स्फटिकाची भग्रता कोठे जाते ? हें समजत नाहीं; ती काय डांक लावून पुन्हा सांधली जाते ?

तर नाहीं. ती मूळची अखंड होती तशीच आहे. परंतु भंगलेली भासत होती, परंतु ते केंस एके बाजूस केल्यावर ती शिळा होती तशीच दिसते;

त्या प्रमाणे अहंकार गेला ते ऐक्य मूळचेंच आहे. असा सत्य अनुभव जेथे येतो तो, अर्जुना ! अधियज्ञ मीच होय.

हाच अभिप्राय मनांत धरून आम्हीं, 'सर्व यज्ञ कर्मापासून झालेले आहेत' म्हणून तुला सांगितले, तोच हा अधियज्ञ होय.

तो हा अधियज्ञ सर्व जिवांचा विसांगा असून ब्रह्मसुखाचा ठेवा आहे, पण अर्जुना ! तो मी तुला स्पष्ट करून दाखविला आहे.

पहिल्या प्रथम वैराग्याचें जळण भरपूर लावून चांगला पेट घेतलेल्या इंद्रियरूपी अग्नीत शब्दादि विषयरूपी द्रव्यांच्या आहुती देऊन,

मग वज्रासन जे उर्वी । शोधूनि आधारमुद्रा बरवी ।
वेदि रचे मांडवीं । शरीराचां ॥ ४८ ॥

तेथ संयमाग्नीचीं कुंडे । इंद्रियद्रव्याचेनि पघाडे ।
पूजिजति उद्दंडे । युक्तिघोषे ॥ ४९ ॥

मग मन प्राण आणि संयमु । हा चि हवनसंपदेचा संभ्रमु ।
तेणे तोषविजे निर्दूमू । ज्ञानानलू ॥ ५० ॥

ऐयेनि सकळ हें ज्ञानिं अर्पे । मग ज्ञान तें ज्ञेयीं हारपे ।
पाठिं ज्ञेयाचीं स्वरूपे । निखळ उरे ॥ ५१ ॥

तिया नांव गा अधियज्ञु । ऐये बोलिला जंव सर्वज्ञु ।
तंव अर्जुनु अतिप्राज्ञु । तेया पातलें तें ॥ ५२ ॥

हे जाणौनि द्याणितले देवे । परिहसतु आहसि बरवे ।
एया कृष्णाचेया संतोषास्यवे । एरु सुखाचा जाला ॥ ५३ ॥

देखां बोलांचिया धणी धाइजे । कां शिष्याचेनि जालेपणे होइजे ।
हें सदुरू चि एकलेनि जाणिजे । कां प्रसवतिया ॥ ५४ ॥

द्याणौनि सात्विकां भावांची मांदी । कृष्णा आंगिची अर्जुना आदिं ।
न समातसे परि बुढि । संघर्सनि देवे ॥ ५५ ॥

मग पीकलेया सुखाचा परिमळु । कां निवालेया अमृताचा कलोळु ।
तैसा कोवळा आणि रसाळु । बोलु बोलिला ॥ ५६ ॥

अंतकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्या कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्गावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

आणि जो पुरुष अंतकाळीं माझेंच स्मरण करीत होत्याता शरीर
सोडून जातो तो माझ्या स्वरूपास पावतो, यांत मुळीच संशय नाही.

मग वज्रासनाची भूमि शुद्ध करून, तीवर नेटकी आधार मुद्रेचा
ओटा घालतात. मग शरीररूपी यज्ञमंडपात वेदी रचावी.

अशी सिद्धता झाल्यानंतर इंद्रियनिग्रहाच्या कुंडांत वंधत्रयाच्या
मंत्रघोषानें, इंद्रियरूपी विपुल द्रव्याच्या साहायाने यजन करतात.

मग मन व प्राण यांचा निग्रह हीच होमाच्या द्रव्याची
तयारी करून, निर्मळ ज्ञानरूपी अग्नी संतुष्ट करावा.

अशा रीतीने ज्ञानाग्नींत सर्वस्य अर्पण केलें, मग त्या ज्ञानाचाही
ज्ञेयामध्ये लय होतो, नंतर निवळ जें ब्रह्म, तेच एकटे उरतें.

त्या ज्ञेयाला अधियज्ञ म्हणतात. असे ज्या वेळेस सर्वज्ञ श्रीकृष्ण बोलले,
तेव्हां अतिशय बुद्धिमान अशा त्या अर्जुनाला ते व्यवस्थित उमजले.

अर्जुनाला ब्रह्म समजले असे देवांनीही जाणून ते म्हणाले, अर्जुना, तूं चांगल्या
तहेने ऐकत आहेस; असे श्रीकृष्ण बोलल्यावर अर्जुन संतोष पावला.

अहो, बालकाची तृप्ती पाहून आईने तृप्त व्हावे, शिष्याच्या पूर्णर्थ होण्याने
आपण कृतार्थ व्हावे, हें केवळ सदगुरु किंवा जननीच जाणू शकेल.

अर्जुनाच्या आधी श्रीकृष्णाच्याच अंगी सात्विक भाव दाढून
आले. मग आपल्या प्रज्ञेने त्यांनी त्या भावास आवर घातला.

मग जणू काय पिकलेल्या सुखाचा सुगंधच किंवा थंड अशा अमृताची लाट,
त्या प्रमाणे मृदू आणि रसाळ शब्दाने, भगवान अर्जुनाला बोलूं लागले.

अन्तकाले, च, माम, एव, स्मरन्, मुक्त्या, कलेवरम्,
यः, प्रयाति, सः, मद्गावम्, याति, न, अस्ति, अत्र, संशयः

द्विणितले परिसणेयांचेया राया । आइकै बा धनंजया ।
ऐसी जळों सरलेया माया । जाळितें हीं जळें ॥ ५७ ॥

जें आतां चि सांघितले होतें । अगा अधियज्ञु द्विणितले जयातें ।
जे आदि चि तेया मातें । जाणौनि अंतीं ॥ ५८ ॥

तें देह झोलु ऐसें मानूनि । ठेले आपण्ये होउनि ।
जैसा मठु गगना भरौनि । गगनीं चि आथि ॥ ५९ ॥

इये प्रतीतीचा माझिघरीं । तेयां निश्याची ओहिरी ।
आली द्विणौनि बाहिरी । नक्हे चि से ॥ ६० ॥

ऐसें सबाह्य ऐक्यें सांचले । मी चि होउनि असतां रचले ।
बाहिर भूतांचीं पांचै ही खवळें । नेणति चि पडिलीं ॥ ६१ ॥

उभेयां उभेपण नाहिं जेयाचें । पडिलेयां गहन कवण तेयाचें ।
द्विणौनि प्रतीतिचिये पोटिचें । पाणीं ना हाले ॥ ६२ ॥

ते ऐक्याची आहे उतली । कां नित्यतेचा हृदयीं घातली ।
जैसी समरससमुद्रीं धूतली । तैसी रूळे चि ना ॥ ६३ ॥

पैं अथविं घडा बुडाला । तो आनु बाहिरि उदका भरला ।
पाठिं दैवगत्या जरि फूटला । तरि उदक काय फूटे ॥ ६४ ॥

नां तरि सर्पे कवच सांडिले । कां उबांतेन वस्त्र फेडिले ।
तरि सांघ पां काय मोडले । अवयवांमाझि ॥ ६५ ॥

तैसा आकारु हा आहाचु भ्रंशो । वांचूनु वस्तु ते सांचली चि असे ।
ते चि चुढ्हि जालेयां विस्कुसे । कैसेनि आतां ॥ ६६ ॥

द्विणौनि इयापरीं मातें । अंतकाळीं जाणत साते ।
जे मेकळीति देहातें । ते मी चि होति ॥ ६७ ॥

भगवान म्हणतात, श्रवण करणायांमध्ये श्रेष्ठ अशा वापा अर्जुना ! ऐक.
बाबारे, माया जलून गेली, म्हणजे मग तिला जाळणारे ज्ञानही जलून जातें.
अर्जुना ! ज्याला अधियज्ञ म्हणतात तो मीच आहे, म्हणून आतांच सांगितले,
त्या मला, जे पुरुष जिवंत असतांनाच जाणून, मरणकाळीही जाणतात,
त्या प्रमाणे मठ हा पोकळीने भरून असतो, त्या प्रमाणे ते पुरुष, देह खोटा आहे
असें देहाला मिथ्या मानून स्फतः ब्रह्मरूप होऊन अंतर्बाह्य ब्रह्मस्वरूपांतच राहतात.
या आत्मसुखाच्या माजघरांत त्या दृढनिश्चयाच्या खोलींत ते
शिरले म्हणून त्यांना ब्रह्माशिवाय बाहेरचे कसलेही मरण नसतें.
अशा प्रकारे जो अंतर्बाह्य ऐक्यतेमुळे मदूपच होऊन राहिला असतां
बाहेर पांचही भूतांच्या खपल्या पडल्या, तरी त्यास यमजत नाहीं.
व्यवहारांमध्ये वर्तत असतां शरीर उभे असल्याची त्यांस जाणीव नाहीं. मग तें
पडल्याचे काय होय ? म्हणून त्यांच्या ब्रह्मानुभवाची तिळमात्र डळमळ होत नाहीं !
ती अनुभूति म्हणजे जणूं काय एकतेची ओतीव पुतळीच, जणू शाश्वतेच्या गाभ्यात
ठेवलेली आहे, मग ती समरसतेच्या समुद्राचे स्नान घडले असल्याने मळतच नाहीं !
हैं पहा कीं, अथांग पाण्यांत घट बुडाला असतां त्याच्या आंत बाहेर पाणी असतें;
कल्पना कर, कीं अकस्मात् तो फुटला, तर त्यामुळे तें उदक फुटतें काय ?
किंवा सर्पाने जरी आपली कात टाकली, किंवा उकडतें म्हणून अंगावरील वस्त्र
काढून टाकलें, तर असें करण्यांत अवयवांमध्ये कांहीं मोडतोड झाली काय ?
त्याचप्रमाणे, शरीर हैं वरचेवर नाश पावले, तरी ब्रह्म हैं सर्वक भरलेलेच
आहे. मग तदूपता पावलेली प्राणांतीं बढ्ही डगमगेल काय म्हणून.
म्हणून याप्रमाणे मला अंतकाळीं जाणत असतांना
देहाला सोडून जातात, ते मदूप होतात.

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तपेवैति कौन्तेय सदा तद्वाघभावितः ॥ ६ ॥

यम्, यम्, वा, अपि, स्मरन्, भावम्, त्यजति, अन्ते, कलेवरम्,
तम्, तम्, एव, एति, कौन्तेय, सदा, तत्, भाव, भावितः

हे कौन्तेया , हा पुरुष ज्या ज्या कांहीं भावाचें स्मरण करीत शरीराचा त्याग
करितो तो दुसऱ्या जन्मीं त्या त्या भावानें सदा युक्त होत्याता जन्म घेतो

यज्ज्विं तर्हीं साधारण । उर्हीं आदल्लेयां मरण ।
जो आठउ धरी अंतष्करण । तें चि होइजे ॥ ६८ ॥

जैसें कक्षणां येका काकुळती । पळतां पवनगती ।
दुपाउली अघचिती । कुहामाझी पडिली ॥ ६९ ॥

आतां तेया पडणेयां आरौतें । पडण चूकवावेया पुरतें ।
नाहिं ह्याणौनि तेथें । पडावें चि पडे ॥ ७० ॥

तेविं मृत्युचेनि अघसरें येकें । जें एउनि जीवा समोर ठाके ।
तें होणें मग न चुके । भलति परीं ॥ ७१ ॥

आणि जगतां जंघ असिजे । जंघ जेणें ध्याने भावना भीजे ।
डोळा लागतखेओ देखिजे । तें चि जेविं ॥ ७२ ॥

तरि जीतेन अवसरें । जें आवडौनि जीविं उरे ।
तें चि मरणाचिये मेरे । फार हों लागे ॥ ७३ ॥

तस्मात्स्वर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।
मर्यपितमनोबुद्धिर्मिवैष्यसंशयम् ॥ ७ ॥

तस्मात्, स्वर्वेषु, कालेषु, माम्, अनुस्मर, युद्ध, च,
मयि, अर्पितमनोबुद्धिः, माम्, एव, एष्यसि, असंशयम्

याकरितां अर्जुना, सदा र्हदा माझे स्मरण असूं दे व तू युद्धकर मन आणि बुद्धी
येणेप्रमाणे माझ्या ठायीं समर्पित केलीस, म्हणजे तूं निःसंशय मजप्रत पावता होशील.

आणि मरणीं जेया जें आठवे । तो तिये चि गतितें तंव पावे ।
ह्याणौनि सदा स्मरावे । मातें तुवां ॥ ७४ ॥

आणि मरणाचे वेळी जें आठवते, त्याच वस्तूला
तो प्राप्त होतो. म्हणून तूं नेहमी मलाच स्मरत जा.

डोळां जें पाहावें । कानीं हान आइकावें ।
मनीं जें भावावें । बोलावें जें ॥ ७५ ॥

तें आंतु बाहिरि आधवें । मी चि करुनि घालावें ।
मग सर्वीं काळीं स्वभावें । मी चि आहें ॥ ७६ ॥

आगा ऐसियां जरि जालेयां । तरि न मरिजे देह गेलेयां ।
झणौनि उठिं वरौता आलेया । संग्रामु करीं ॥ ७७ ॥

तूं मन बुद्धि सांचेसीं । जरि माझां स्वरूपीं अर्पिसीं ।
तरि मातें चि गा पावसी । हे भाख माझी ॥ ७८ ॥

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥

अभ्यासयोगाने युक्त झालेल्या व दुयरे कोठही न जाणाऱ्या चित्ताने परम
पुरुषाचे सतत स्मरण करणारा असा पुरुष परमपुरुषाला प्राप्त होतो.

हें चि काइसे वरि होये । ऐसा संदेहो जरि वर्ततु आहे ।
तरि अभ्यासूनि आदीं पाहे । मग नक्के तरि कोप ॥ ७९ ॥

येणे चि अभ्यासेसिं योगु । चित्तासि करि पां चांगु ।
आगा उपायबळे पंगु । पाहाडि टाकी ॥ ८० ॥

तेविं साभ्यास निरंतर । चित्तासि परमपुरुषाची मोहोर ।
लावि मग शरीर । असो आंडे जाओ ॥ ८१ ॥

जें नाना गती पावतें । तें चित वरिल आत्मेयातें ।
मग कवण आठवी देहातें । तें गेलें किं आहे ॥ ८२ ॥

ऐं सरिताचेनि घोघें । सिंधु जळा मीनले घोघे ।
ते काइ वर्तत आहे मागें । ह्यणौनि पाहों एंथि ॥ ८३ ॥

डोळ्यांनीं जे पहावें किंवा कानांनीं जें ऐकावें, अथवा
मनाने ज्याचें चित्तन करायवें किंवा वाणीने जें बोलायवें.

तें हृदयांत भासणारें व बाह्य दृष्टीला दिसणारें मजशीच
निगडित असावे, मग सर्वक्र मीच आहें असें सहज तुला दिसेल
अर्जुना, याप्रमाणे, सर्व गोष्टी मट्टूप आहेत असें तुझ्या मनानें घेतलें, तर देह
जाईना का, मरण तुला शिवणार देखील नाहीं. मग संग्रामीं झुंजण्यास भय कसले ?
तूं जर मन व बुद्धी खरोखरच माझे सगुण स्वरूपाचे ठिकाणीं
लावशील, तर तू मलाच येऊन मिळशील असे मी तुला वचन देतो.

अभ्यासयोग, युक्तेन, चेतसा, नान्यगामिना,
परमम्, पुरुषम्, दिव्यम्, याति, पार्थ, अनुचिन्तयन्

हेंच कशाने हाईल, असा जर तुझ्या मनांत संशय येत असेल, तर
अगोदर अभ्यास करून पाहा; जर तसें होणार नाही, तर मग रागाव.

याच अभ्यासावरोबर चित्ताची सांगड चांगल्या प्रकारे घाल.
अरे, प्रयत्नाच्या बलावर पांगलाही पर्वतावर चढतो.

त्याप्रमाणे कर्मयोगाच्या अभ्यासानें चित्ताला परब्रह्माच्या वाटेला लाघ,
मग मन आणि शरीर राहो अथवा जावो, याची कांहींच क्षिती नाहीं.

नाना गर्तीस पावणाऱ्या चित्ताने एकदा आत्म्यास वरलें, तर
मग शरीराचे असणे कीं नसणे, याचे स्मरण करतो कोण ?

अरे, नदीच्या प्रवाहावरोबर जें पाणी धों धों करीत समुद्राला मिळालें,
ते मागे काय चालले, म्हणून पाहण्याकरितां परत येतें काय ?

ना ते समृद्ध चि होउनि ठेले । तेवि चित्ताचें चैतन्य जालें ।
जेथ यातायात निमाले । घनानंद जे ॥ ८४ ॥

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥

जो पुरुष सर्वज्ञ, अनादि, सर्वाचा नियंता सुक्ष्माहून सूक्ष्म, सर्वाचा पोषक, अचिन्त्यरूप सूर्याप्रमाणे
तेजस्यी आहे असा, अंधकाराच्या पलीकडे असलेला, अशा परमात्म्याचें जो पुरुष सदैव चिंतन करतो.

जें गगनाहूनि जूने । जें परमाणूहूनि याने ।
जेयाचेनि सन्निधाने । विश्व चले ॥ ८५ ॥

जेयाचें आकारेंविण असणे । जेथ जन्म ना नीमणे ।
जें आघवें चि आघवेपणे । देखत अस्ये ॥ ८६ ॥

जें सर्वातें येया विये । सर्व जेणे जिये ।
हेतु जेयासि भिये । अचिन्त्य जें ॥ ८७ ॥

देखे वोळिंबा इंगल न चरे । तेजिं तिमिर जेविं न सिरे ।
जें दिहा चि आंधारे । चर्मचक्षूसी ॥ ८८ ॥

सुस्डा सूर्यकणाचा राशि । जो नित्योदयो ज्ञानियासि ।
अस्तमानाचें जेयासि । आडिनांव हीं नाहीं ॥ ८९ ॥

तेया आवेंगवाणेया ब्रह्मातें । प्रयाणकालें प्राप्तें ।
जो थिरावलेनि चित्तें । जाणौनि स्मरे ॥ ९० ॥

प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगवलेन चैव ।
भुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्य तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥

जो भक्त्युक्त पुरुष अंतकाळीं योगवलाने भूकुटींच्या मध्यभागीं प्राणाला चांगल्या रीतीने
स्थापन करून जो त्या परमेश्वराचे चिंतन करतो, तो त्या तेजस्यी परम पुरुषाप्रत जातो.

नाहीं. ते समुद्रात मिळाल्यावर समुद्ररूपच होते. त्याप्रमाणेच, चित्तही
चैतन्य होऊन राहते. मग त्या ठिकाणीं जन्मपरणाचा शीण सहजच संपतो,

कविम्, पुराणम्, अनुशासितारम्, अणोः, अणीयांसम्, अनुस्मरेत्, यः,
सर्वस्य, धातारम्, अचिन्त्य, रूपम्, अदित्यवर्णम्, तमसः, परस्तात्

जें आकाशाहूनही प्राचीन आहे, जें परमाणूपेक्षांही लहान
आहे, ज्याच्या सानिध्याने विश्वाची हालचाल होते;

ज्याचे अस्तित्व निराकार आहे, ज्याला जन्म अथवा
मरण नाहीं, जें सर्वत्र असल्यामुळे सर्वपणाने पाहते.

ज्याच्या पासून ह्या सर्वाची उत्पत्ती होते, सर्व विश्व जगते, तर्क
ज्याला जाणू शकत नाहीत. व ज्याचे अनुमान करतां येत नाहीं;

ज्याप्रमाणे वाळवी विस्तवाला लागत नाही किंवा तेजांत अंधाराचा
रिधाव होत नाहीं, व जें ज्ञानवृष्टीला दिवसांही दिसत नाहीं;

जें चैतन्य स्वच्छ सूर्यरूपी कणांचा ढीग आहे, व ज्ञानाला नित्य उजेड
करणारे आहे व त्या चैतन्यरूप दिवसाला अस्तमानांचे आडनावसुद्धा नाहीं.

त्या अव्यंग स्वरूपाच्या ब्रह्माला जाणून मरणकाल प्राप्त
ज्ञाला असतांना तो स्थिर चित्ताने त्याचें स्मरण करतो.

प्रयाणकाले, मनसा, अचलेन, भक्त्या, युक्तः, योगवलेन, च, एव,
भ्रुवोः, मध्ये, प्राणम्, आवेश्य, सम्यक्, सः, तम्, परम्, पुरुषम्, उपैति, दिव्यम्

बाहिर पद्मासन रचूनि । उत्तराभिमुख बैसौनि ।
जीवीं सुख सूनि । कर्मयोगाचां ॥ ९१ ॥

आतु मीनलेनि मनोर्धर्मे । सूर्यप्राप्तिचेनि प्रेमे ।
आपीं आपु संभ्रमे । मिळावेया ॥ ९२ ॥

आकळलेनि योगे । मध्यमा मध्यमार्गे ।
अग्निस्थानौनि निगे । ब्रह्मरंगा ॥ ९३ ॥

तेथ अचेतन चित्ताचा सांघातु । आहाचवाणा दीसे मांडतु ।
जेथ प्राणु गगनाआंतु । संचरे कां ॥ ९४ ॥

तो जडाजडातें विरचितु । भूलतांमाङ्गि संचरतु ।
जैसा घंटानादु ल्यस्थु । घंटे चि होये ॥ ९५ ॥

झांकलिये घटिचा दीवा । नेणिजे काइ जाला केव्हां ।
यया रीती पांडवा । जो देह ठेवी ॥ ९६ ॥

तो केवळ परब्रह्म । जेया परमपुरुष ऐसें नाम ।
तें माझें निजधाम । होउनि ठाके ॥ ९७ ॥

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागः ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मवर्य चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

वेद जाणणारे ज्या सच्चिदानन्दधनरूप पदाला ओंकार नामाने वर्णितात, आसक्तिरहित यद्वशील महात्मा लोक
ज्यामध्ये प्रवेश करतात, ज्या परमपदाचे इच्छुक ब्रह्मवर्य आचरण करतात, तें पद तुला संक्षेपाने पुन्हा सांगतों.

सकळा जाणणेयांसि लाणि । तिये जाणिवेची जे खाणि ।
तेयां नियांची आणि । जेयातें अक्षर द्याणिपे ॥ ९८ ॥

चंडवातें हीं न मोडे । तें गगन चि किं फुडे ।
वांचूनि होईल जरि मेहुडे । तरि उरैल कैचे ॥ ९९ ॥

या बाह्य देहानें पद्मासन घालून उत्तरेकडे तोंड करून आणि
कर्मयोगानें प्राप्त झालेले शाश्वत सुख अंतकरणांत सांठवून,
आंतल्या आंत एकवटलेल्या मनाच्या शक्तीने आणि आत्मस्वरूप
प्राप्तीच्या प्रेमाने आपल्या निजस्वरूपीं समारंभपूर्वक मिळण्यासाठीं,
साध्य केलेल्या योगाने सुषुम्नेच्या मध्यवर्गी मार्गाने जेव्हां
अग्निस्थानापासून ब्रह्मरंगाला जाण्यास तो प्राण निघतो.
जेथें प्राणवायू मूर्धन्याकाशांत प्रवेश करतो, तेथें
प्राणाचा आणि चित्ताचा वरवर संबंध आलेला दिसतो.
तो प्राण, जड व चेतन यांची जाणीव नाहिशी करतो, दोन्ही भुवयांमध्ये
प्राणाची स्थापना करीत, ज्याप्रमाणे घंटेचा नाद घंटेचे ठायीच लय पावतो.
अथवा घटाखालीं झांकलेला दिवा केव्हां कसा विझाला, हें ज्याप्रमाणे
स्यमजत नाहीं, त्याप्रमाणे अर्जुना, जो आपला देह ठेवतो.
तो केवळ परब्रह्म, ज्याला परमपुरुष असें नांव आहे, असें
जें माझें खास स्वरूप आहे, तें तो पुरुष होऊन राहतो.

यत्, अक्षरम्, वेदविदः, वदन्ति, विशन्ति, यत्, यतयः, वीतरागः,
यत्, इच्छन्तः, ब्रह्मवर्यम्, चरन्ति, तत्, ते, पदम्, संग्रहेण, प्रवक्षे

जें ज्ञान म्हणजे सर्व ज्ञानाचा शेवट, त्या ज्ञानाची जें केवळ खाणच
आहेत, बुद्धिमान ज्ञानी पुरयषांनीही ज्याला 'अक्षर' असें म्हटलें आहे.
जें भयंकर झांजावातानेही नाहिसें होत नाही, तें खरोखर आकाशच होय. एरवीं
तें जर मेघरूप असतें, तर चाय्याच्या सोसाठ्यापुढे टिकले असतें काय ?

तेवि जाणणेयां जें आकळले । ते जाणवलेपण चि उमाणले ।
मग नेणवे चि तेयातें द्याणितले । अक्षर सहाजे ॥ १०० ॥

द्याणौनि घेदघिद नर । जेयातें द्याणति अक्षर ।
जें प्रकृतीसि पर । परमात्मस्वरूप ॥ १०१ ॥

आणि विषयांचे विष उलंडुनि । जे सर्वेंद्रिया प्रायश्चित्त देउनि ।
आहाति देहाचिया घेसौनि । झाडातली ॥ १०२ ॥

ते इयापरीं विरक्त । जेयाची निरंतर वाट पाहांत ।
निष्कामासि अभिप्रेत । सर्वदा जें ॥ १०३ ॥

जेयाचिया आवडी । नगणित ब्रह्मचर्याची सांकडी ।
निष्ठुर होउनि बापुडी । इंद्रिये करिति ॥ १०४ ॥

ऐसे जें पद । दुर्लभ आणि अगाध ।
जेयाचिये थडिये चि घेद । चुबुकळले ॥ १०५ ॥

तें ते पुरुष होंति । जे इयापरीं ल्या जांति ।
तरि पार्था हे चि स्थिति । येकोळ सांधों ॥ १०६ ॥

तेथ अर्जुने द्याणितले स्वामी । हे चि द्याणवेया होंतां पां मी ।
तंव साहाजे कृपा केली तुझी । तरि बोलिजो कां जी ॥ १०७ ॥

परि बोलावें तें अति सोहपें । येथ द्याणितले त्रिभुवनदीपें ।
तुज काइ तेणे संक्षेपें । सांघोनि आइक ॥ १०८ ॥

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुद्ध च ।
मूर्ध्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥

सर्व इंद्रियांचे नियमन करून, मनाला हृदयदेशीं स्थिर करून
आपला प्राण घायू मस्तकाचे ठारीं ठेवून, योगधारणें स्थित होऊन,

त्याचप्रमाणे, ज्ञान्याला जें समजले तें ज्ञानाच्या मापांत आले म्हणून
तें क्षर होय, जें जाणण्यास अशक्य, त्याला सहज अक्षर असें म्हणतात.

म्हणून घेद जाणणारे पुरुष ज्याला अक्षर असें म्हणतात
आणि जें प्रकृतीच्या पलीकडे असून परमात्मस्वरूप आहे.

आणि विषयांची इच्छा टाकून व सर्व इंद्रियांचे दमन करून आणि सर्व
इंद्रियांना निर्मळ करून, जे उदासीनवृत्तीनें देहाच्या सांवलीला बसले आहेत,

त्याप्रमाणे विरक्त पुरुषही ज्याची नेहमीं वाट पहात असतात
आणि जे निष्काम पुरुषांना अखंड अत्यंत प्रिय आहे.

ज्याच्या आवडीमुळे कोणी ब्रह्मचर्याच्या खडतर व्रताच्या संकटांना न जुमानतां
इंद्रियां विषयीं कठोर होऊन त्यांना दीन करून आपल्या स्वाधीन ठेवतात.

आणि जे ब्रह्मपद दुर्लभ आहे; थांग न लागणारें आहे व ज्याच्या
अलीकडच्या कांठाशीच घेद गटांगळ्या खात राहीले आहेत,

वर सांगितल्याप्रमाणे ज्यांनी आपल्या प्राणाचा परब्रह्मांत ल्य
केला, अर्जुना, पुन्हा एकवार तुला या स्थितीचे वर्णन सांगतों.

असे श्रीकृष्ण म्हणत आहे तोच अर्जुन म्हणाला-स्वामी ! मी हेच म्हणणार
होतो तों आपण मजवर कृपा केली. तर महाराज, आतां सांगावें.

परंतु जें सांगाल, तें अतिशय सोपें करून सांगा. तेव्हां त्रिभुवनाला प्रकाश देणारे
श्रीकृष्ण म्हणाले, तुझा अधिकार मी ओळखत नाही काय ? तुला संक्षेपानें सांगतों.

सर्वद्वाराणि, संयम्य, मनः, हृदि, निरुद्ध, च,
मूर्ध्य, आधाय, आत्मनः, प्राणम्, आस्थितः, योगधारणाम्

तरि मना येया बाहिरिलीकडे । येयावेयाचि सवे चि सावियां मोडे ।
हें हृदयाचां डोहां बुडे । तैसें कीजे ॥ १०९ ॥

परि हें तरि चि घडे । जरि संयमाचीं अखंडे ।
सर्वद्वारां कवाडे । कलासति ॥ ११० ॥

तरि साहाजे मन कोंडले । हृदयीं चि असैल उगुले ।
जैसें करचरण मोडले । परिवरु न संडी ॥ १११ ॥

तैसें चित्त राहलेयां पांडवा । प्राणाचा प्रणवु चि करावा ।
मग तो अनुवृत्तिपंथे आणावा । मूर्ध्विवेकीं ॥ ११२ ॥

तेथ आकाशीं मीळे न मीळे । तैसा धरावा साधनबळे ।
जंग मैत्रियाचें मावळे । अर्धंबिंब ॥ ११३ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥

ॐ ह्या एकाक्षरी ब्रह्माचा उच्चार करून, त्याचा वाच्य जो मी, त्या माझे
चिंतन करीत शरीराला सोडून जातो तो पुरुष परम गतीप्रत पावतो.

तंवेरि तो स्यमिरु । निराळीं कीजे स्थिरु ।
मग लघीं जेवि ३०कारु । बिंबिं चिलसे ॥ ११४ ॥

तैसें ३० हें स्मरों सरे । आणि तेथ चि प्राणु पूरे ।
मग प्रणवातीत उरे । पूर्णघन जें ॥ ११५ ॥

द्याणौनि प्रणवैकनाम । हें एकाक्षर ब्रह्म ।
जो माझे खरूप परम । स्मरतु सांता ॥ ११६ ॥

इयापरिं त्यजीं देहातें । तो निशुद्धी पावे मातें ।
जेया पावणेयां परौतें । आणिक नाहीं ॥ ११७ ॥

तरी मनाची बाहेर विषयांकडे धांवण्याची संवय सर्वथा नाहिशी
होईल व तें हृदयाच्या डोहामध्ये बुडी घेईल, असें करावे.

पण जर सर्व इंद्रियांच्या द्वाराला निग्रहाची अखंड
मजबूत कवाडे राहतील, तरच ही एकाग्रता साधेल,
मग ज्याप्रमाणे हातपाय मोडलेला मनुष्य घर सोडीत नाहीं, त्या प्रमाणे
आंत कोंडले गेलेले मन, सहजच हृदयाचे ठिकाणी अगदी स्वस्य राहतें.
अर्जुना, तसें चित्त स्थिर झाले असतां मग प्राणवायूच्या द्वारे प्रणवाचे म्हणजे
३०काराचे ध्यान करावे, मग प्राणवायु क्रमाक्रमाने ब्रह्मरंगापर्यंत आणावा.
मग, अकार, उकार व मकार ही त्रयी अर्धमत्रेत मिळेपर्यंत, धारणेच्या
बळाने आकाशांत मिळतो न मिळतो असा प्रणव धरून ठेवावा.

३०, इति, एकाक्षरम्, ब्रह्म, व्याहरन्, माम्, अनुस्मरन्,
यः, प्रयाति, त्यजन्, देहम्, सः, याति, परमाम्, गतिम्

तो पर्यंत प्राणवायू महदाकाशात स्थिर करावा, नंतर ३०काराचा व
त्याचा संयोग झाल्यावर, मूळ स्वरूप जे ब्रह्म त्यांत तो रममाण होतो.
त्यावरोवर ३०काराचे स्मरण बंद पडतें, आणि प्राणवायूही लीन होतो;
मग ओंकाराचा लय झाल्यावर पूर्णघन, असें परब्रह्म काय तें उरतें.
म्हणून प्रणव म्हणजे ३० हें एक नाव एकाक्षर ब्रह्मच आहे. तें माझे
मुख्य स्वरूप असून, या माझ्या स्वरूपाचे चिंतन करीत असतांना,
जो अशा स्थिरीतच देहाचा त्याग करतो, तो निःसंशय माझ्या शुद्ध
स्वरूपाला पावतो, त्याहून श्रेष्ठ असे प्राप्तव्य स्थान दुसरे नाही.

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

पार्था, जो योगी एकाग्र चित्तानें सदासर्वदा माझे स्मरण करतो त्या
माझ्याशी नित्य ऐक्य पावलेल्या योग्याला, मी सहज प्राप्त होतो.

येथ अर्जुना जरि विपाये । तूझां जीवीं ऐसे हान जाये ।
ना हें स्मरण मग होये । कड्येया घरि अंतीं ॥ ११८ ॥

इंद्रियां अनुघादु परिडलेयां । जीविताचें सुख बुडालेयां ।
आंतु घाहिरि उघडलेयां । मृत्युचिन्हे ॥ ११९ ॥

तेकळी वैसाचें चि कवणे । मग कवण निरुंधी करणे ।
तेथ काहाचेनि अंतष्करणे । प्रणवु स्मरावा ॥ १२० ॥

तरि आगा येया ध्वनी । झाने थारा देंसि हो मर्नी ।
ऐं येविला मीं चि निदानीं । सेवकु होये ॥ १२१ ॥

जे विषयांसि तिळांजुली देउनि । प्रवृत्तिवरि निगदु घाउनि ।
मातें हृदयीं सूनि । भोगिताति ॥ १२२ ॥

परि भोगितिया नाराणुका । भेटले नाहीं क्षुधादिका ।
तेथ चक्षुरादि रांकां- । चा कवणु पाहु ॥ १२३ ॥

ऐसे निरंतर येकावटले । अंतष्करणे मज लिंगटले ।
मीं चि होउनि आटले । उपासिति ॥ १२४ ॥

तेया देहावसान जैं पावे । तैं तिहिं मातें स्मरावे ।
मग मियां जरि पावावे । तरि उपासित ते काइसी ॥ १२५ ॥

ऐं रंक येक अडलेपणे । काकुळती धांवा गा धांवा ह्वणे ।
तरि तेयाचि ग्लानीं धावणे । न घडे काइ ॥ १२६ ॥

अनन्यचेताः, सततम्, यः, माम्, स्मरति, नित्यशः,
तस्य, अहम्, सुलभः, पार्थ, नित्ययुक्तस्य, योगिनः

अर्जुना, कदाचित् तुझ्या मनांत जर अशीं शंका येईल कीं,
'अंतंकाळीं हें स्मरण घडेल, असे कशावरून समजावे ?'

कारण इंद्रिये अवघडली, जगण्यातील सुख नष्ट झाले आहे
व आंत घाहेर मरणाची लक्षणे उघड दिसूं लागल्यावर,
अशा वेळीं आसन कोणीं मांडावे ? इंद्रियनिरोध कोणीं करावा ?
आणि कोणत्या अंतःकरणानें ओंकाराचे स्मरण करावे ?

पण अशा शंकेला मर्नी अजिज्ञात थारा देऊ नकोस. माझे नेहमीं अखंड चिंतन
ठेवले म्हणजे मी आपण होऊन त्या भक्तांच्या मरणकाळीं त्यांचा सेवक होतो.

ज्यांनी विषयसुखावर पाणी सोडले, ते विषयाविषयीं होणाऱ्या इच्छा
आवरून मला निरंतर हृदयांत वागवून माझ्या स्वरूपाचे सुख उपभोगितात,
पण माझे सुख भोगताना, ज्यांचे कधी समाधान होत नाही, ज्यांना
तहान भूक भासत नाहीं, तथें डोळें इत्यादिकांची काय किंमत आहे !

अशा रीतीनें निरंतर माझ्या ऐक्यरूपास पावलेले, जे
अंतर्यामीं माझ्याशीं लगटून मत्स्यरूप होऊन राहिले आहेत,
त्यांचा अंतकाल समीप यावा, त्यांनी माझे स्मरण करावे, तेहा
जर मी धांवून यावे तर मग त्यांच्या भक्तीची किंमत काय ?
एखादा अर्त विचारा अडल्यामुळे मरणसमर्यां काकुळतीने मला, देवा, धांवा हो
धांवा असे म्हणाला, तर त्याची दीन घाणी ऐकून, मी धांवून जात नाही काय ?

आणि भक्तं ही तैरी चि दशा । तरि भक्तिचा ही सोसु काइसा ।
द्विणौनि हा ध्वनि ऐसा । न चाखणावा ॥ १२७ ॥

तिहिं जेक्कलिं मी स्मरावा । तेक्कलिं स्मरला किं गा पांडवा ।
तो आभारु जीवा । साहाये ना ॥ १२८ ॥

तें रिणियेपण देखौनि आंगीं । मीं आपलेया उत्तीर्णत्वालागि ।
भक्ताची तनुत्यांगीं । परिचर्या करीं ॥ १२९ ॥

येया देहचैकल्याचा वारा । झाणे लागैल येया सुकुमारां ।
द्विणौनि आत्मभावांचा पांजरां । सुयें तेयांते ॥ १३० ॥

वरि आपुलेया स्मरणाची उपाइली । हींव ऐसीं करीं साउली ।
ऐसेन नित्य बुद्धि यांचली । मि त्यासि आणी ॥ १३१ ॥

द्विणौनि देहांतिचें जे सांकडे । तें माझेयां एक ही न पडे ।
मीं आपुलेयांते आपुलियेकडे । सुखें चि आर्णी ॥ १३२ ॥

घरिचील देहाची गवसणी फेडूनि । आहाच अहंकाराचे रज झाडूनि ।
शुद्ध वासना चि निवडूनि । आपणपां मेळवीं ॥ १३३ ॥

आणि तेयांते तऱ्है देहीं । विशेष येकवंकैयेचा ठाओ नाहीं ।
द्विणौनु अव्क्रेनु करितां काहीं । वियोगु ऐसें नावडे ॥ ३४ ॥

ना तरि देहांतीं चि मियां यावें । मग आपणपे तेयां नेयावें ।
हें इं नाहीं जे स्वभावें । ते आदीं चि मीनले ॥ १३५ ॥

येरि शरिराचां सलीलीं । असतेपण ते साउली ।
वांचूनि चंद्रिका ते ठेली । चंद्रिं चि आहे ॥ १३६ ॥

ऐसेनि जे नित्युक्त । तेयांसि सुलभू मीं यंतत ।
द्विणौनि विदेह निश्चित । मीं चि हौंति ॥ १३७ ॥

आणि माझ्या भक्तांचीही तीच अवस्था झाली, तर मग भक्तीचा एवढा हव्यास तरी कशाला ? म्हणून तू अशी शंका मनात आणूच नको.

जेक्का ते माझे स्मरण करतील तेक्कांच मी त्यांना पावणार,
एवढे ओझे देखील माझ्या मनाला सहन होत नाहीं.

भक्ताच्या निष्काम प्रेमभक्तीचे माझ्यावर जें ऋण होते, तें थोडे तरी फेडावे, म्हणून भक्तांच्या अंतकाळी मी त्यांची सेवा करतो.

देहाच्या ग्लानीचा संबंध माझ्या त्या सुकुमार भक्ताला लागूं नये म्हणून आत्मज्ञानाच्या पिंजर्यांत त्यांस मी सुरक्षीत ठेवतो,

आणि त्यांच्यावर आत्मस्मरणाची शांत व शीतल सावली करतो, अशा रीतीने मी त्याला निरंतर स्थिर व शांत बुद्धी प्राप्त करून देतो.

म्हणून देहाच्या अंतकालचे दुःख माझ्या भक्तांस कर्धीही होत नाहीं, त्या माझ्या भक्तांना मी आपल्या स्वरूपाप्रत सहजच आणतो.

आत्म्यावर असणारी देहरूपी गवसणी काढून व त्यांतला अहंकाररूप धुरला झाडून केवळ भगवत्प्राप्तीच्या वासनेने त्याला मदूप करतो;

आणि त्या माझ्या भक्तांस देहाविषयीं तसें फारसें ममत्व नसतेंच, म्हणून देह सोडतांना त्याच्या देहाच्या वियोगाचे दुःख होत नाही.

कारण, देहाच्या अंतसमयीं भगवंतानीं पावावें व त्यांना आपल्यामध्ये मिसळून घ्यावे, याचीही आवश्यकता नाहीं. ते पूर्वीच मदूप झालेले असतात.

एरवीं चंद्राच्या चांदण्याचा भास जरी पाण्यांत झाला, तरी तें चांदणे चंद्राच्या ठिकाणी असते, त्या प्रमाणे शरीररूपी पाण्यांत जरी भक्त दिसला, तरी तो माझ्या स्वरूपीच आहे.

अशा रीतीने जे निरंतर मदूप झालेले असतात, त्यांना मी नेहमीं जवळच आहें. म्हणून देहपात झाल्यावर निश्चयेकरून ते मीच होऊन असतात.

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥

परम सिद्धीला प्राप्त ज्ञालेले महात्मे, मला प्राप्त ज्ञात्यावर
दुःखाचें स्थान व अशाश्वत पुनर्जन्माला प्राप्त होत नाहींत.

मग क्लेशतरुंची वाडी । तापत्रयाग्निचि सेगडी ।
जें हें मृत्युकागासि कुरौंडी । सांडिली आहे ॥ १३८ ॥

जे दैन्याचें दूभरें । जें महाभयाचें घाढरें ।
जें सकल दुःखाचें पुररें । भांडवल गा ॥ १३९ ॥

जें दुर्मिताचें मूळ । जें कुकर्माचें फल ।
जें व्यापोहाचें केवळ । स्वरूप चि ॥ १४० ॥

जें संसाराचें घैसणे । जें विकाराचें उदाणे ।
जें सकल रोगांसि भाणे । घाढलें आहे ॥ १४१ ॥

जें काळाचा खीचु उसिटा । जें आसेचा आंगवटा ।
जन्ममरणाचा ३०५लिवटा । स्वभावें जें ॥ १४२ ॥

जें भूलिवें भरिंच । जें विकल्पाचें ३०५तिंच ।
किंवहुना जें पेंव । विंचुवांचें ॥ १४३ ॥

जें व्याघ्राचें यंत्र । जें पण्यागनेचें मैत्र ।
जें विषयविज्ञानयंत्र । सुपूजित ॥ १४४ ॥

जें लावेचा कळवळा । निवालेया विषोदकाचा गळाळा ।
जें विश्वासु आंगवळा । सवंचोराचा ॥ १४५ ॥

जें कोढियाचें खेंव । जें काळसर्पाचें मार्दव ।
गोरिचें स्वभाव । गायन जें ॥ १४६ ॥

माम्, उपेत्य, पुनर्जन्म, दुःखलयम्, अशाश्वतम्,
न, आप्नुवन्ति, महात्मानः, संसिद्धिम्, परमाम्, गताः

मग जें शरीर क्लेशघृक्षांचें आगर आहे, जें आध्यात्मिकादि तापत्रयांची
धगधगीत पेटलेली शेगडी, जे कावब्यांसाठीं घाडून ठेवलेला काकबळी,
जें दैन्याला विपुल प्रसवतें, जे मरणरूपी महान भय
घाढवणारे आहे, एवढेच काय; सर्व दुःखांचे हे भांडवल आहे,
जें दुर्बुद्धीचे उगमस्थान होय. जें पूर्वजन्मांच्या वाईट
कर्माचें फल, जें केवळ मूर्तिमंत गाढ अविवेकच आहे,
जें संसाराचें वसतिस्थान होय, जें अहंकारादि
विकारांची घाग, व जें सर्व रोगांचे घाढलेले ताट आहे;
जे मृत्युचें खाऊन राहिलेले अन्न आहे, येथे आशा मूर्तिमंत
दिसते, आणि स्वभावतच जें जन्ममरणाची घाहती घाट आहे.
हे भ्रमाने भरलेले आहे आणि विकल्पांचा ओतीव
पुतळा, किंवहुना जे विंचांचें पेवच आहे.
जें शरीर, घाघाचें वसतिस्थान आहे, चंचल इंद्रियरूपी वेश्येचे मैत्रीचे
ठिकाण आहे, जें विषयांचा अनुभव देणारे चांगले पूजलेले यंत्र होय.
जें जखिणीची मारक ममता होय, व विषयरूपी यंड पाण्याचा
घोंट, किंवा ठगाच्या दिखाऊ विश्वासू सलगीसारखें आहे.
जें कुष्ट रोग्याचें आलिंगन, काळसर्पाचें मऊपण,
व जें पारथ्याचें स्वाभाविक गायन आहे;

जें वैरियांचा पाहुणरु । जें दुर्जनाचा आदरु ।
हें असो जें सागरु । अनर्थाचा ॥ १४७ ॥

जें स्वप्ने देखिले स्वप्न । जें मृगजळे सांसिनले घन ।
जें धूम्ररजाचे गगन । ओळले आहे ॥ १४८ ॥

ऐसें जें हें शरीर । तें ते पुढूतीं न पवती चि नर ।
जे होउनि ठेले अपार । स्वरूप माझें ॥ १४९ ॥

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरार्थितिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

हे अर्जुना ! ब्रह्मलोकाला धरून सर्व लोक पुनर्जन्म पावणारे
आहेत. परंतु हे कुंतीफुत्रा मजप्रत आल्यानंतर पुनर्जन्म नाहीं.

यज्ञविं ब्रह्मपणाचिये ही भसडे । न चुकती चि पुनरावृत्तिचे घळसे ।
परि निविट्लियाचें जैसें । पोट न दुखे ॥ १५० ॥

ना तरि चेइलेया नंतरे । न बुडिजे स्वप्निचेनि मग पुरे ।
तेवि मातें पातले संसारे । सिंपती चि ना ॥ १५१ ॥

सहस्र्युगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युग्यसहस्रां तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

एक सहस्र्युगें म्हणजे ब्रह्मदेवाचा एक दिवस संपतो, आणि एक हजार
युगेच त्याची रात्राहि आहे, असें जे जाणतात, ते अहोरात्र जाणणारे होत.

यज्ञविं जगदक्षराचे सिरे । जें चिरस्थाइयांचिये धूरे ।
ब्रह्मभुवन गा चवरे । लोकाचलाचें ॥ १५२ ॥

जिये गाविंचा पाहारु दियांवेळीं । येका अमरेंद्राचे आयुष्य न धरी ।
विळौनि पांति उठी येकसरी । चौदा जणाची ॥ १५३ ॥

जें वैराच्या पाहुणचाराची मेजघानी, दुर्जनाने दाखविलेला आदरसत्कार,
थोडव्यात म्हणजे अनर्थरूपी पाण्याने भरलेला हा सागर आहे.

स्वप्नात आणखी स्वप्न पाहावे तसे हे पूर्णपणे मिथ्या आहे. जें मृगजळाने घाढलेले
अरण्य, किंवा जें शरीर म्हणजे धुराच्या कणांचे बनविलेले आकाश आहे;
अशा लक्षणांचे जें हें शरीर, त्या शरीराला, असीम निराकार अस्तित्वाशी
मिळून राहतात त्यांना असे दोषांचे आगर आसणारे शरीर पुन्हा प्राप्त होत नाहीं.

आब्रह्मभुवनात्, लोकाः, पुनरार्थितिः, अर्जुन,
माम, उपेत्य, तु, कौन्तेय, पुनर्जन्म, न, विद्यते

एरवीं ब्रह्मपदाची थोरीव जरी प्राप्त झाली, तरी पुन्हा जन्म घेणे कांहीं
चुकविंता येत नाहीं, जशी मरणांती पोटदुखीची व्याधी त्रस्त करत नाही.
किंवा जागे झाल्यावर जसें कोणी स्वप्नांतल्या महापुरांत बुडत नाहीं,
त्याप्रमाणे जे माझ्याप्रत पावले, ते संसाराने लिप्स होत नाहीत.

सहस्र्युगपर्यन्तम्, अहः, यत्, ब्रह्मणः, विदुः,
रात्रिम्, युग्यसहस्रन्ताम्, ते, अहोरात्रविदः, जनाः

सृष्टीच्या सर्वात शीर्षस्थानी म्हणजे श्रेष्ठ असणारा सत्यलोक, त्या लोकामध्ये
आग्रस्थान असलेला व त्रैलोक्यरूप पर्वताचे शिखर असा जो ब्रह्मलोक.
ज्या ब्रह्मलोकांतील दिवसाच्या प्रहरभर देखील एका इंद्राचे आयुष्य
नसतें, ज्या एका अहोरात्रीमध्ये चौदा इंद्राची पंगत उठून जाते,

जैं चौकडिया सहस्रु जाये । तैं ठाये ठाउँ वीलु होये ।
आणि तैरेनि सहस्रे भरियें पाहे । राति जेथ ॥ १५४ ॥

येवढे अहोरात्र जेथिचे । ते न लोटती चिं जे भाग्याचे ।
देखति ते स्वर्गिचे । चिंरजीवी ॥ १५५ ॥

येरां सुरगणांची नवाई । विशेष सांघारी एथ एक काई ।
मुदला इंद्रांची चिं दशा पाइं । जैं देहाचे चौदा ॥ १५६ ॥

अव्यक्तादव्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।
रात्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

ब्रह्मदेवाच्या दिवसाला प्रारंभ झाला म्हणजे ब्रह्मदेवाच्या सुषुप्ती अवस्थेत लीन असलेली
सर्व व्यक्त यृष्टी प्रकट होते आणि रात्र आली म्हणजे त्याच अव्यक्तांत विलीन होतात.

परि ब्रह्मेयाचिया ही पाहाराते । आपुला डोळां देखते ।
आहाति गा तेयांते । अहोरात्रविद द्वाणिषे ॥ १५७ ॥

तिये ब्रह्मभवनीं जेवळिं पाहे । तेवळिं गणना केहिं न माये ।
ऐसें अव्यक्ताचें होये । व्यक्त विश्व ॥ १५८ ॥

पुढुतीं देहाची चौपाहारी फीटे । आणि हा आकारसमुद्रु आटे ।
पाठिं तैसा चिं मग पाहाटे । भरौं लागे ॥ १५९ ॥

भूतग्रामः स एवायं भूत्या भूत्या प्रलीयते ।
रात्यागमेऽवशः पार्थं प्रभवन्त्यहरागमे ॥ १९ ॥

अर्जुना ! भूतांचा तोच हा समुदाय पुनः पुन्हा जन्मून, पराधीन होउन, रात्र
येतांच लय पावतो, व ब्रह्मदेवाचा दिवस उगवला असतां उत्पन्न होत जातो.

शारदियेचा प्रवेशीं । अम्रें जिरति आकाशीं ।
मग ग्रीष्मांतीं जैसीं । निगति पुढुतीं ॥ १६० ॥

जेव्हां चार युगांच्या हजार चौकड्या जातात, तेव्हां ब्रह्मदेवाचा एक पूर्ण दिवस हातो त्याचप्रमाणे सहस्र चौकड्या झाल्या, कीं एक रात्र.
ज्या ठिकाणचा दिवस व रात्र एवढीं मोठीं आहेत, त्या काळांत अन्त होत नाहीं, व त्या दिवसरात्रीं पाहतात, ते स्वर्गलोकींचे चिरंजीव होत.

बाकीच्या देवांचे विशेष नवल काय सांगायचे ! मुख्य देवांचा राजा जो इंद्र त्याची दशा पाहाना ! ब्रह्मदेवाच्या एका दिवसांत चौदा इंद्र !

अव्यक्तात्, व्यक्तयः, सर्वाः, प्रभवन्ति, अहरागमे,
रात्यागमे, प्रलीयन्ते, तत्र, एव, अव्यक्तसंज्ञके

पण ब्रह्मदेवाच्या आठहि प्रहराला, म्हणजे पूर्ण दिवसरात्रीला,
आपल्या डोळ्यांनीं पाहतात, त्यांनाच अहोरात्रवेते द्वाणितात.

त्या ब्रह्मदेवाचा दिवस ज्या घेलेस उगवतो, तेव्हा ब्रह्मदेवाच्या सुषुप्तींत अव्यक्त असलेले विश्व, संख्या करवत नाही असें, व्यक्त विश्व निर्मण होतें.
पुढे दिवसाचे चार प्रहर संपले, कीं हा आकारसमुद्र आटतो
आणि पुनः पहांट झाली म्हणजे पहिल्याप्रमाणे भरूं लागतें.

भूतग्रामः, स, एव, अयम्, भूत्या, भूत्या, प्रलीयते,
रात्यागमे, अवशः, पार्थ, प्रभवति, अहरागमे

शारद् ऋतूचा प्रारंभ झाला म्हणजे अम्रे आकाशांतल्या आकाशांत विरून जातात व ग्रीष्मानंतर वर्षांऋतू आला कीं पुन्हा ढग जमतात.

तैसी ब्रह्मदिनाचिये आदि । इये भूतस्तुष्टिची मांदी ।
मिळे जंव सहस्रावधी । निमित्त युगे ॥ १६१ ॥

पाठिं रात्रिचा अवसर होये । आणि विश्व हें अव्यक्तीं ल्या जाये ।
तो ही युग्यहस्तु मोटका पाहे । आणि तैसें चि रचे ॥ १६२ ॥

परस्तस्मात् भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्यनातनः ।
यः स खर्षेषु भूतेषु नश्यत्यु न विनश्यति ॥ २० ॥

परंतु या अव्यक्ताहून अति पलीकडचा दुसरा अर्थात् विलक्षण जो सनातन
अव्यक्त भाव आहे तो सर्व भूतांचा नाश झाला तरी नष्ट होत नाही.

हे सांघावेया काये उपपत्ती । जें जगाचा प्रलयो संभूति ।
इयें ब्रह्मभुवनिचिया होति । अहोरात्रांमाझि ॥ १६३ ॥

कैसें थोरियेचें मान पाहे पां । तें स्तृष्टिहीजांचा होय किं सांटपा ।
परि पुनरागृह्णिचेया मापा । सीग जालें ॥ १६४ ॥

यस्त्विं त्रैलोक्य हें धनुद्वारा । तिये गाविंचा गा पसारा ।
नक्के दीनोदयीं एकस्तरा । मांडतसे ॥ १६५ ॥

पाठिं रात्रिचा स्तमो पावे । आणि आपैरेया चि सांटवे ।
द्विणिपे जेथिचें तेथ स्वभावे । साम्यासि ये ॥ १६६ ॥

जेसें वृक्षपण बीजासि आलें । कां मेघ हे गगनीं जाले ।
तैसें अनेकत्व जेथ सामावलें । तें साम्य द्विणिपे ॥ १६७ ॥

तेथें सनविषम न दिसे काहीं । द्विणुनि भूतें हे भाष नाहिं ।
जेवि दूध चि जालेयां दहीं । नामरूप जाये ॥ १६८ ॥

तेवि आकारलोपासरिसें । जगाचे जगपण भ्रंशे ।
परि जेथ जालें तें जैसें । तैसें चि उरे ॥ १६९ ॥

त्याप्रमाणे ब्रह्मदेवाच्या दिवसाच्या आरंभी हे भूतस्तुष्टीचे समुदाय,
हजार चौकड्यांचा काल हें निमित्त पूर्ण होईपर्यंत दिसून लागतो.

मग रात्र येते, आणि विश्वाचा अव्यक्तामध्ये ल्य होतो. ती ही हजार
चौकड्यांची रात्र अंमळ उजाडली कीं, पूर्वीप्रमाणे जगत् उत्पन्न होऊं लागतें.

परः, तस्मात्, तु, भावः, अन्यः, अव्यक्तः, अव्यक्तात्, सनातनः,
यः सः, खर्षेषु, भूतेषु, नश्यत्यु, न, विनश्यति

हें सांगायचे कारण काय, तर ब्रह्मलोकाच्या एका
दिवस रात्रीमध्ये जगाची उत्पत्ती आणि ल्य होतो.

ब्रह्मदेवाच्या मोठेपणाचें प्रमाण कर्ये आहे ! तो सृष्टीरूपी बीजाचें
सांठवण आहे ! तरीपण तोही पुनरागृह्णीच्या मापाला शीग झाला.

हे अर्जुना, एरचीं तर, हा जो त्रैलोक्याचा विस्तार, हा
विश्वरूपी बाजार दिवस उजाडल्या बरोबर मांडला जातो,

मागाहून रात्रीचा समय झाला असतां तो आपोआप अव्यक्तात ल्य पावतो,
म्हणजे स्वभावतःच जेथून हें निर्माण झालें, पुन्हा त्याच साम्यावस्थेस येते.

ज्याप्रमाणे वृक्षपण शेवटीं बीजांत लीन होतें किंवा मेघांचे पर्यवसान गगनरूपात
होतें, त्या प्रमाणे या अनेकत्वाचा जेथें समावेश होतो, त्याच 'साम्य' म्हणतात.

त्या साम्यात न्यूनाधिक काहीं दिसत नाहीं, म्हणून तें भूत हें नांव
पावत नाहीं. ज्या प्रमाणे दुधांचे दही झाले, कीं त्याचे नामरूप हारपते.

त्याप्रमाणे आकार नाहींसा झाल्याबरोबर जगाचा जगपणा नाश
पावतो. पण जिथून तें निर्माण झालें, ती अवस्था जशीच्या तशीच.

तैं तेया नावे सहजे अव्यक्त । आणि आकारवेळे तैं चि होये व्यक्त ।
हें येकातव एक सूचत । येहांचिं तरि नाहिं ॥ १७० ॥

जैसीं आटलेयां स्वरूपे । आटलेपणाते खोटि ह्याणिपे ।
पुढुर्तीं तो घनाकारु हरपे । जेवळिं अलंकार होति ॥ १७१ ॥

इयें दोन्हीं जैसीं होणीं । एकी साक्षिभूतें सुवर्णीं ।
तैसी व्यक्ताव्यक्ताची कडसणी । वस्तु चि ठांड ॥ १७२ ॥

तैं तरि व्यक्त ना अव्यक्त । नित्य ना नाशवंत ।
येयां दोहीं भावां अतीत । अनादिसिद्ध ॥ १७३ ॥

जें हे विश्व चि होउनि असे । परि विश्वपणे नाशलेनि न नशे ।
आखरे पूसिलेयां न पूसे । अर्थ जैसा ॥ १७४ ॥

पाहे पां तरंग तरि होत जांते । परि तेथे उदक तैं अखंड असते ।
तेवि भूतभावीं नाशवंते । अविनाश जें ॥ १७५ ॥

ना तरि आटतिये अलंकारीं । नाटते कनक आहे जियापरीं ।
तेवि मरतिये जीवाकारीं । अमर जें आहे ॥ १७६ ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्वाम परमं मम ॥ २१ ॥

ज्याला व्यक्त अक्षर असें म्हटले आहे, तीच माझी परमगती होय. ज्ञानी
जेथे प्राप्त झाले असतां पुन्हा मागें येत नाहीत. तैं माझें परम धाम होय.

जेयाते अव्यक्त ह्याणो ये कोडे । ह्याणतां स्तुति हे ऐसे नावडे ।
जें मना बुद्धी न संपडे । ह्याणौनियां ॥ १७७ ॥

आणि आकारा आलेयां जेयाचे । निराकरण न वचे ।
आकारलोपीं न विसंचे । नित्यता गा ॥ १७८ ॥

त्या वेळीं त्याला सहजच अव्यक्त हैं नांव लाभते. आणि त्या अव्यक्तांतून
जें साकारले जाते, तैं 'व्यक्त' होय खेरे पाहतां हीं दोन्ही मूळ रूपामध्ये नाहीत.

जसें आटलेल्या स्वरूपांत सोन्याला लगड म्हणतात, ज्या वेळीं
तिचे अलंकार घडविले जातात, तेव्हा तिची घनावस्था हारपते.

अलंकार व लगड ह्या दोहींचे होणे जसें एका आधारभूत सोन्यावर असते,
त्याचप्रमाणे, व्यक्त व अव्यक्त हे दोन्ही विकार ब्रह्माच्याच ठिकाणीं होतात.

परंतु तैं परब्रह्म व्यक्त नाहीं, आणि अव्यक्तही नाहीं, उत्पन्न होत नाहीं
आणि नाश पावत नाहीं; तैं या दोन्ही विकारांपलीकडचे, अनादिसिद्ध आहे,
तैं ब्रह्म विश्वाकार होऊन राहते, पण विश्व नष्ट झाहे, तर त्याबरोबर नाशपावत
नाहीं. ज्याप्रमाणे अक्षरे पुस्यून टाकली तरी त्यांचा अर्थ पुस्यला जात नाहीं.

किंवा लाटा उत्पन्न होतात व लोपून जातात जातात, परंतु उदक हैं कायमच
असते. त्याप्रमाणे नाशिवंत भूतमात्रामध्ये अविनाशी चैतन्य असते.

किंवा अलंकार आटल्यावर सोने जसें आटले जात नाहीं, तसें
जीवरूपी सकाराचा अंत झाला असतांही, जे अमरच असते;

अव्यक्तः, अक्षरः, इति, उक्तः, तम्, आहुः, परमाम्, गतिम्,
यम्, प्राप्य, न, निवर्तन्ते, तत्, धाम, परमम्, मम

ज्याला व्यक्त अक्षर असें म्हटले आहे, तीच माझी परमगती होय. ज्ञानी
होत नाहीं, कारण तैं मनाच्या व बुद्धीच्या आटोक्यांतच येत नाहीं,
आणि आकार धारण केला असतांही ज्याचे निराकारण लोपत
नाहीं व आकाराच्या लोपाने ज्याची नित्यता घिघडत नाहीं,

क्षणौनि अक्षर जें क्षणिजे । तेविं चि क्षणां बोधु ही उपजे ।
तेया परैता पैसु न देखिजे । येयालागि परमगति जें ॥ १७९ ॥

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥

आणि पार्थ ! ज्या परमात्म्याच्या अंतर्गत सर्व भूते आहेत ज्या सच्चिदानंदधन
परमात्म्यानें हें सर्व विश्व व्यापलेले आहे, जो परमपुरुष अनन्य भक्तीनेंच प्राप्त होतो.

पैं आघवां इहीं देहपूरीं । आहे निदैलेयाचिया परीं ।
जें व्यापारु करवी ना करी । क्षणौनियां ॥ १८० ॥

यज्ञविं शरीरीं चेष्टां- । माझि येकि ही न ठके गा सुभटा ।
दाहीं इंद्रियांचिया वाटा । वाहांति चि आथि ॥ १८१ ॥

उकलु विषयांचिया पेठा । होंत मनाचां चौहटां ।
तो सुखदुःखाचा राजवंटा । भितरा ही पावे ॥ १८२ ॥

परि तें रातऱ पौढलेयां सुखे । जैसा देशिचा व्यापारु न ठके ।
प्रजा आपुलेनि अभिलखे । करित चि असे ॥ १८३ ॥

तेसें बुद्धिचे हान जाणें । कां मनाचें घेणें देणें ।
इंद्रियांचे करणे । स्फुरण वायुचे ॥ १८४ ॥

हे देहक्रिया आघवी । न करविता होये घरवी ।
जैसा नचलतेनि रवी । लोकु चले ॥ १८५ ॥

अर्जुना तियापरीं । सूतला आहे शरीरीं ।
क्षणौनि पुरुषु गा अवधारीं । क्षणिपे जेयाते ॥ १८६ ॥

आणि प्रकृती पतिव्रते । पडिला येकपत्निव्रते ।
येणे हीं कारणे जेयाते । पुरुषु क्षणो ये ॥ १८७ ॥

म्हणून ज्याला अक्षर म्हणावें, असें म्हटल्यानें ज्याचा बोध उपजतो,
ज्यापलिकडे कशाचाही विस्तार दिसत नाहीं, आणि याचेंच नाव परमगति.

पुरुषः, सः, परः, पार्थ, भक्त्या, लभ्यः, तु, अनन्यया,
यस्य, अन्तःस्थानि, भूतानि, येन, सर्वम्, इदम्, ततम्

परंतु तें या शरीरांत व्यापून राहिलेले असून निजल्याप्रमाणे
आहे. आणि म्हणूनच तो कंहीं करीतही नाही, व करवीतही नाहीं.
तरीपण, अर्जुना, शरीराचे ते व्यापारव्यवहार आहेत, त्यांपैकी एकहि
थांबत नाही; दहाहि इंद्रियांचे व्यापाररूपी मार्ग सारखे वाहतच असतात.

मनाच्या चक्षाट्यावर विषयांची बाजारपेठ उघडून आणि त्यांतील
सुख दुःखांचा वाटा आंतील नृपाळ जो जीव त्याप्रत होतच असतो.

पण राजा सुखाने झोपला असताही, जसा त्याच्या राज्यातील व्यापार
थांबत नाहीं, प्रजाजन आपापल्या आवडीप्रमाणे उद्योग करीतच असतात,

त्याप्रमाणे बुद्धिचा जाणणे हा व्यापार, अथवा मनाची संकल्पविकल्परूप
घेण्या देण्याची क्रिया, इंद्रियांचे चलनवलन, वायूचे स्फुरण पावणे,

या सर्व क्रिया हा आत्मा स्वये करीत नाही, पण ठीक चाललेल्या
असतात. सूर्यानें न चालविताही जसे लोक आपल्यापरी चालत असतात,

अर्जुना ! याप्रमाणे हा अक्षर पुरुष या देहाचे ठिकाणीं निजल्या
सारखा आहे; म्हणून ज्याला पुरुष असें म्हणतात, असें समज.

आणि मायारूप पतिव्रतेच्या एकपत्नीव्रतांत पडल्यामुळे
या कारणास्तव देखील ज्याला पुरुष असें म्हणतां येते.

पैं येयां वेदांचे बौहस्पण । देखे चि ना जेयांचे आंगण ।
हें गगनांचे पांगुरण । हाये देखो ॥ १८८ ॥

ऐसें जाणौनि योगिश्वर । जयाते ह्याणति परात्पर ।
जें अनन्यगतिचे घर । गिवसित ये ॥ १८९ ॥

जें तनुवाचाचितें । नाइकति दूजाचिये गोठितें ।
तेयां येकनिष्ठांचे पीकतें । सुक्षेत्र जें ॥ १९० ॥

हें त्रैलोक्य चि पुरुषोत्तमु । ऐसा याचु जेयांचा मनोधर्मु ।
तेयां आस्तिकां जें आश्रमु । पांडवा गा ॥ १९१ ॥

जें निर्गर्वाचे गौरव । निर्गुणाची जाणिव ।
सुखाची राणिव । निराशांसि ॥ १९२ ॥

जें संतोषियां वाढलें ताट । जें अचिंतां अनाथांचे पोट ।
भक्ति उजू वाट । जेया गावां ॥ १९३ ॥

हें येकैक सांघौनि वायां । काई फार करु धनंजया ।
पैं गेलेया जेया ठाया । ठाउ चि होइजे ॥ १९४ ॥

हिंवाचिया झुळुका । जैसें हिंव चि पडे उष्णोदका ।
कां समोर जालेयां अर्का । तम प्रकाशु हाये ॥ १९५ ॥

तैसा संसारु जेया गावां । गेला सांता पांडवा ।
होउनि ठाके आघवा । मोरक्षाचा चि ॥ १९६ ॥

मग अग्नीमाङ्गि आलें । जैसें इंधन चि अग्नि जालें ।
पाठिं न निवडे चि काहीं केलें । काष्टपण ॥ १९७ ॥

ना तरि साखरेचा माधौता । बुद्धिमंतपणे ही करितां ।
परि उंसु नव्हे चि पांडुसुता । जियापर्हं ॥ १९८ ॥

आणि वेद इतके व्यापक बुद्धीचे असतांही, त्यांना ज्यांचे अंगणही दिसत नाहीं, हे चैतन्य म्हणजे गगनापेक्षाही व्यापक असे गगनाचे पांघरूण आहे.

असें जाणून, श्रेष्ठ योगीजन, ज्या अक्षर पुरुषाला परात्पर म्हणतात आणि तो परमात्मा एकनिष्ठ भक्तांचे घर शोधीत येतो,

जें कायावाचामनाने परमात्म्यावाचून दुसरी गोष्टच ऐकत नाहीत, अशा एकनिष्ठ पुरुषाच्या एकनिष्ठेचे उत्तम पीक देणाऱे, हा अक्षर पुरुष शेतच होय हे त्रैलोक्यच पुरुषोत्तम आहे, अशी ज्यांची पक्की समजूत आहे, त्या आस्तिक पुरुषाचा, अर्जुना ! हां अक्षर पुरुष म्हणजे राहण्याचा आश्रम आहे.

जें गर्वरहित पुरुषांचे मोठेपण आहे, जो निर्गुणस्वरूप झालेल्या पुरुषाची केवळ जाणीव आहे व निरिच्छ पुरुषांस युखाचे राज्य आहे;

जें संतुष्टाला अन्नांचे वाढलेले ताट होतें, जें संसाराची चिंता न करणाऱ्या शरणागताचे मायपोट आणि ज्या गांवाला पोंचण्याचा भक्ति हीच सरळ वाट आहे.

धनंजया, असें एकेक सांगून उगीच किती वर्णन करूं ?
परंतु ज्या ठिकाणीं गेले असतां तें ठिकाणच आपण होतों.

थंडीच्या झुळकांनी जैसे ऊन पाणीच थड होतें किंवा सूर्य समोरा येतांच जसा अंधकारच प्रकाशमय होऊन जातो,

अर्जुना, त्या प्रमाणे ज्या परमात्मस्वरूपी मुक्कामाला हा संसार पोंचला तर संपूर्ण संसारच मोक्षरूप होऊन जातो.

अथवा अग्नींत पडलेले लाकूड जसें अग्निरूप होतें, मग कांहींही केलें व कितीही शोधलें, तरी त्यांचे लाकुडपण दृष्टीस पडत नाहीं;

किंवा पंडुसुता, ज्याप्रमाणे साखर झाल्यावर मनुष्य कितीही बुद्धिमान व कुशल असला, तरी त्या साखरेचा पुन्हा ऊंस होणें ज्याप्रमाणे शक्य नाहीं;

लोहाचे कनक जालें । हें येके चि परिसें केले ।
आतां आणिकु कैचा जो गेले । लोहत्य आणि ॥ १९९ ॥

द्वाणौनि तूप होउनि माघौते । जेवि दूधपणा नैये चि निरुते ।
तेवि पावौनियां जेयाते । पुनरावृत्ति नाहीं ॥ २०० ॥

तें गा माझें परम । याचोकारे निजधाम ।
हें आंतुघट तुज वर्म । दाविजत असे ॥ २०१ ॥

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

आणि हे अर्जुना, ज्या कालांत शरीर त्यागकर्णन गेलेले योगी लोक पुनः संसारात जन्म घेत
नाहीत व कोणत्या कालीं देहावसान झाले असतांना पुनर्जन्माप्रत जातात, तो काळ मी तुला सांगतो

तेविं चि आणिके प्रकारे । हें जाणतां आहे सोपारे ।
तरि देह सांडितेनि अवसरे । जेथ मिळति योगी ॥ २०२ ॥

अथवा अवचर्टे ऐसे ही घडे । अनवयरे देह सांडे ।
तैं माघौते येणे पडे । देहासि चि ॥ २०३ ॥

द्वाणौनि काळशुद्धी जरि ठेवित । तरि ठेवितखेऽँ ब्रह्म चि होति ।
यज्ञवि अकाळे तरि येति । संसारा पुढुतो ॥ २०४ ॥

ऐसे सायुज्य आणि पुनरावृत्ति । इयें दोन्हीं अवसरां अधीने
आहाति । तो चि अवसरु तुजप्रति । प्रसंगे सांघो ॥ २०५ ॥

अग्निज्योतिरहः शुक्लः षष्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥

अग्नि, ज्योति, दिवस, शुक्लपक्ष, उत्तरायणाचे सहा महिने,
या वेळीं प्रयाण करणारे ब्रह्मज्ञानी ब्रह्माला प्राप्त होतात.

परिसाने एकदा लोखंडाचे सानें केले म्हणजे मग
आतां ते गेलेले लोखंडपण कस्ये परत आणता येणार ?
म्हणून एकदा दुधाचे तूप बनले म्हणजे मग जसें दूधपण पुन्हा येऊं शकत
नाहीं, त्या प्रमाणे त्या परमात्मस्वरूपास पावल्यावर पुनर्जन्म नाहीं;
अर्जुना हेच माझे खरोखर अविनाशी प्राप्तव्य स्वरूप होय. हे माझ्या
अंतरंगांतील गूढ इंगित मी तुला उघड करून दाखवीत आहे.

यत्र, काले, तु, अनावृत्तिम्, आवृत्तिम्, च, ऐव, योगिनः,
प्रयाताः, यान्ति तम्, कालम्, वक्ष्यामि, भरतर्षभ

त्याप्रमाणे माझे परमधाम कोणते, ते आणखी एका सोप्या प्रकाराने तुला
कळेल. तरी योगी लोक योग्य कालीं देहत्याग करून जेथे प्राप्त होतात;

किंवा अकस्मात असेहि घटून येते, कीं जे योगी अकाळी
देह सोडतात, त्यांना पुन्हा देह धारण करावा लागतो.

म्हणून योग्यांनी योग्य कालीं देह ठेवला, तर ते देह ठेवताक्षणींच
ब्रह्म होतात, येच्यां अकाळीं देहावसान झाल्यावर पुन्हा जन्माय येतात.

त्याप्रमाणे ब्रह्मस्वरूप होणे व संसारात येणे, हीं दोन्हीं कालाच्या स्याधीन
आहेत. आता प्रसंगानुसार त्याच कालासंबंधाने विचार तुला सांगतो,

अग्निः, ज्योतिः, अहः, शुक्लः, षष्मासाः, उत्तरायणम्,
तत्र, प्रयाताः, गच्छन्ति, ब्रह्म, ब्रह्मविदः, जनाः

तरि आइकैं गा सुभटा । पातलेयां मरणाचा माजिवटा ।
पांच ही आपुलालिया घाटा । निगति आंतीं ॥ २०६ ॥

ऐसां घरिपडिलं प्रयाणकाळीं । बुद्धिते कां भ्रमु न गीळी ।
स्मृति नोहे आंधळी । न मरे मन ॥ २०७ ॥

हा चेतनावर्गू चि आघवा । मरणीं असे टवटवा ।
परि अनुभवलेया ब्रह्मभावा । गवसणी होउनि ॥ २०८ ॥

ऐसा सावधु हा समवाऽँ । आणि निर्वाणवेळीं निर्वाहो ।
हें तरी चि घडे जरि सावाऽँ । अग्निचा आथि ॥ २०९ ॥

पाहे पां घारेनि कां उदके । जैं दीवेयाचे दीवेपण झांके ।
तैं असती चि काइ देखे । दीठि आपुली ॥ २१० ॥

तसें देहांतिचेनि विषमघाते । देह आंतु वाहिरि श्लेष्मु आते ।
तेणे विझौनि जाये उदिते । अग्निचे जेहां ॥ २११ ॥

तक्कलि प्राणासि प्राणु नाहीं । तेथ बुद्धि असोनि करिल काइ ।
द्विणौनि अग्निघिण देहीं । चेतना न थरे ॥ २१२ ॥

आगा देहिचा अग्नि जरि गेला । तरि तें देह नोहे तो चिखलु घोला ।
वायां आयुष्य घेलु आपुला । आंधारां गिवसी ॥ २१३ ॥

आणि मागील स्मरण आघवें । तें तेणे अवसरे सरिसे सांभाळवें ।
मग देह तेजूनि मिळावें । स्वरूपीं किं ॥ २१४ ॥

तंव तेया श्लेष्माचां चिखलीं । चेतना चि बुडौनि गेली ।
येथ मागिल पुढील ठेली । आठवण सहजे ॥ २१५ ॥

द्विणौनि आंदिं चि जो अभ्यासु केला । तो मरण नैयंतां निमौनि गेला ।
जैसें ठेयें नेदखतां माल्हवला । दीपु हातिचा ॥ २१६ ॥

तर हे माहावीरा अर्जुना, ऐक. मरणाची गुंगी प्राप्त झाली
असतां पंचमाहाभूते आपापल्या घाटेने निघून जातात.

असा मरणकाल प्राप्त झाला असतां बुद्धी भ्रांत होत नाहीं,
स्मरण शक्ति आंधळी होत नाही; व मन मृत्यू पावत नाहीं.

याप्रमाणे सर्व चेतनतत्वे मरणाचे वेळीं टवटवीत असतात, कारण
ब्रह्म स्वरूपाच्या अनुभवाचें कवच लाभल्यामुळे हें घडणे शक्य होते.

याप्रमाणे हा इंद्रियसमुदाय सावध असणे व मरेपर्यंत त्यांचा सावधपणा
टिकून राहणे, हे जठराग्नि प्रदीप्त असला तरच घडणे शक्य आहे.

असे पाहा, वाच्याने किंवा पाण्याने ज्योत विझून दिव्याचा प्रकाश
नाहीसा होतो, त्या वेळेस आपल्याला दृष्टी असूनही दिसत नाही.

तसें देहपाताचे क्षणीं निव्रोष उद्भवल्यामुळे देहाचे आंत घारे,
कफ व्यापतो, तेक्का शरीरगत उष्णतेची कला विझून जाते.

त्या वेळीं प्राणासच क्रियाशक्ति नसते, मग बुद्धि असूनही
काय करणार ? म्हणून अग्नीशिवाय देहांत चेतना रहात नाहीं.

अर्जुना ! देहातील अग्नी म्हणजे उष्णता एकदा नाहिशी झाली तर तो देह
नसून ओला चिखलच होय. अशा स्थितींत मग जीवन अंधारातच राहते.

आणि मागे प्राप्त करून घेतलेले ब्रह्मभावाचे स्मरण, तें त्या क्षणीं
सांभाळावें, आणि देहत्यागासरशी स्वरूपात मिसळून जावे हे उत्तम !

पण त्यावेळी तर, देहाच्या आंतबाहेर कफाचे आधिक्य झाल्यामुळे चेतना,
हीच बुद्धन जाते, आणि मागील व पुढील गोष्टींचे स्मरण नाहींसे होते.

म्हणून आधीं केलेला जो अभ्यास, तो मृत्युपूर्वीच नाहींसा झाला,
ज्याप्रमाणे धनाचा ठेवा दृष्टीस पडण्यापूर्वीच हातांतला दिवा मालवावा,

आतां असो हें सकल । जाण पां ज्ञानासि अग्नि मूळ ।
तेया अग्निचे प्रयाणीं बल । संपूर्ण आथि ॥ २१७ ॥

आंतु अग्निज्योतिचा प्रकाश । बाहिरि शुक्लपक्षु परि दिवसु ।
आणि सां मासांमाझि मासु । उत्तरायणां ॥ २१८ ॥

ऐसेया समा योगाची निरुती । लाहुनि जे देह ठेवित ।
ते ब्रह्मविद होंति । परब्रह्म ॥ २१९ ॥

अवधारिं गा धनुर्दरा । येथ थोर सामर्थ्य येया अवयरा ।
तेविं चि हा उजू मार्गु स्वपुरा । येयावेया ॥ २२० ॥

येथ अग्नि हें पहिले पैयारें । ज्योतिर्मय हें दूसरें ।
दिवसा जाणै तिसरें । चौथा शुक्लपक्षु ॥ २२१ ॥

आणि सामास उत्तरायण । तें घरचिल गा सोपान ।
येणे सायुज्यसिद्धिसदन । पावति योगी ॥ २२२ ॥

हा उत्तमु काळु जाणिजे । येयातें चि अर्चिरामार्गु त्वाणिजे ।
आतां अकाळु तो ही साहाजें । सांघौनि आइकै ॥ २२३ ॥

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निर्वर्तते ॥ २५ ॥

धूर, रात्र, कृष्णपक्ष, दक्षिणायणाचे सहा महिने, या वेळीं प्रयाण
करणारे कर्मयोगी चंद्राच्या ज्योतीला प्राप्त होऊन परत येतात.

तरि प्रयाणाचेनि अवसरें । वात श्लेष्मु सुभरें ।
तेणे अंतष्करण आंधारें । कोंदौनि ठाके ॥ २२४ ॥

सर्वेंद्रियां लांकुड पडे । स्मृति भ्रमामाझि बुडे ।
मन होये वेडे । कोंडे प्राणु ॥ २२५ ॥

सारांश, ज्ञानाला मूळ आधार शरीरगत उष्णतेचा आहे,
म्हणून मृत्युवेळीं त्या अग्नीचे संपूर्ण बल हाताशीं असावें.
देहांत अग्नीचा व ज्योतीचा प्रकाश असून, बाहेर शुद्ध
पक्ष, दिवस आणि त्यांतही उत्तरायणांतला कोणी मास,
अशा प्रकारे सर्व चांगले योग जुळले असतां, जे योगी
आपला देह सोडतात, ते ब्रह्मज्ञानी ब्रह्मस्वरूपास पावतात.
अर्जुना, ऐक. या कालाचे येथपर्यंत सामर्थ्य आहे.
आणि हाच मोक्षाच्या गांवीं जाण्याचा सरळ मार्ग आहे.
या मार्गात अग्नि ही पहिली पायरी होय. अग्नीचे सतेजपण ही दुसरी
पायरी; दिवस ही तिसरी शुक्लपक्ष ही चौथी पायरी असें समज.
आणि उत्तरायणांतील सहा महिन्यापैकीं एक महिना ही या जिन्याची वरची
पायरी होय. अशा क्रमानें गेल्याचर योगी मोक्षसिद्धिरूप घराला पावतों.
हा उत्तम काल असें समज, आणि याला अर्चिरादि मार्ग असे म्हणतात.
आता देहत्यागाला अयोग्य काळ कोणता तेही सांगतों, ऐक.

धूमः, रात्रिः, तथा, कृष्णः, षण्मासाः, दक्षिणायनम्,
तत्र, चान्द्रमसम्, ज्योतिः, योगी, प्राप्य, निर्वर्तते

मरणसमयीं वात व कफ फार दाटतो,
त्यामुळे अंतःकरणांत अंधार कोंदटतो.
सारीं इंद्रिये लाकडासारखी जड होतात, स्मरण भ्रमामध्ये
बुडते. मनाला कांही कळेनासें होते व प्राण कोंडला जातो.

अग्निचे अग्निपण जाये । मग तो धूमिचा आघवा होये ।
तेणे चेतना गवसली ठाये । शरीरिंची ॥ २२६ ॥

जैसे चंद्राआड आभाळ । सदट दाटे सजळ ।
मग गडद नां उजळ । ऐसे झावळे होये ॥ २२७ ॥

कां मरे ना सावध । ऐसे जीविता पडे स्तव्य ।
आयुष्य मरणाची मर्यादा । मेले टाकी ॥ २२८ ॥

ऐसी मर्नी बुद्धि करणी । सुभर्ति धूमाकुलाचीं कोंदणी ।
जेथ जन्मे जोडिलिये घाहाणी । युग चि बुडे ॥ २२९ ॥

हां गा हातिचे जेकळिं जाये । तेकळि आणिका लाभाची गोठि
के आहे । द्वाणौनि प्रयाणीं तंव होये । येतुली दशा ॥ २३० ॥

आणि देहांतु ऐसी स्थिति । बाहिरी कृष्णपक्षु वरि राति ।
आणि सामाय ते ही घोडवति । दक्षिणायन ॥ २३१ ॥

इये पुनरावृत्तिचीं घराणी । आघवीं येकावर्टति जेयाचां प्रयाणी ।
तो स्वरूपसिद्धिची कहाणी । कैसेनि आइके ॥ २३२ ॥

ऐसां जेयाचे देह पडे । योगी द्वाणौनि चंद्रु वेहीं जाणे घडे ।
मग तेथौनु माघौता घहुडे । संसारा ये ॥ २३३ ॥

आहिं अकाळु जो पांडवा । द्विणितला तो हा जाणावा ।
आणि हा चि धूम्रमार्गु गावां । पुनरावृत्तिचेया ॥ २३४ ॥

येरु अर्चिरामार्गु । तो वसता आणि आसलगु ।
सावियां स्वस्यु चांगु । निवृत्तिवेहीं ॥ २३५ ॥

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥ २६ ॥

अग्नीचे अग्नीपण जाते व त्याचा चोहांकडे धूरच होतो,
त्यामुळे त्या धुरांत शरीरांतील चेतना सांपडली जाते.

ज्याप्रमाणे चंद्राचे आड भरगच्च व पाण्याने भरलेली अभ्रे आलीं असतां,
तो धड आंधारलेला, ना प्रकाशमान अस्या, झांवळा झांवळा होतो.

त्याचप्रमाणे तो मरतही नाही व सावधही नसतो. अशी एक
विचित्र स्तव्यता येते आयुष्य मरणाच्या वेळेची घाट पहात राहते.

अशी मन, बुद्धी, व इंद्रिये यांचा धुराने चोहांकडून कोडमारा झाला
म्हणजे जन्मभर संपादन केलेला स्वरूपअभ्यासाचा लाभ बायां जातो.

अर्जुना ! ज्यावेळीं हातीं आलेले नाहियें होते, त्या वेळीं आणखी प्राप्तीची गोष्ट
कशाला मनांत आणावयला पाहिजे ? तर मृत्युवेळीं ही असली दशा प्राप्त होते.

याप्रमाणे देहांतील आंतली स्थिति असून त्यांत बाहेर आधींच
कृष्णपक्ष, शिवाय रात्र आणि दक्षिणायनांतील सहा महिनेहि येतात.

हे सर्व जन्ममरणाच्या फेच्यांत पाडणारे योग ज्याच्या प्राणप्रयाणाच्या
काळीं एकत्र येतात, त्यांच्या काळीं मोक्षप्राप्तीची गोष्ट कोठून पडणार ?

अशा रीतीने ज्याचा देह पडतो, त्याला, तो योगी असल्यामुळे चंद्रलोकापर्यंत
जातां येते. आणि मग तो तिथून माघारीं वळून जन्ममरणाच्या फेच्यांत पडतो.

हे पांडवा, आस्तीं मरणास अयोग्य काळ जो मी तुला सांगितला,
तो हा होय आणि हाच पुनर्जन्मरूप गांवास येणाचा धूम्रमार्ग आहे;

बाकीचा अर्चिरादि मार्ग जो आहे, तो वाहता आणि
सुगम आहे; आणि चांगला निवृत्तिपर्यंत पोंचणारा आहे

शुक्ल, कृष्ण, गती, हि, एते, जगतः, शाश्वते, मते,
एकया, याति, अनावृत्तिम्, अन्यया, आवर्तते, पुनः

या जन्माच्या शुक्ल आणि कृष्ण ह्या दोन गती निरंतर म्हणून संमत आहेत.
पहिल्या मार्गानें मनुष्य पुन्हा जन्माला येत नाही, पण दुसऱ्यानें पुन्हा जन्म पावतो.

ऐसिया अनादि इया दोन्हीं वाटा । येकि उजू येकि अक्षांटा ।
द्वाणौनि बुद्धिपूर्वक सुभटा । दाखिलिया तुज ॥ २३६ ॥

कां जे मार्ग अमार्ग देखावे । साच लटके ओळखावे ।
हिताहित जाणावे । हिता चि लागि ॥ २३७ ॥

पाहे पां नाच देखतां बरवी । कोणहैं आड घाली काइ अथाचीं ।
कां सुपंथ जाणौनि अडविं । रिंगत असे ॥ २३८ ॥

जो विष अमृते ओळखे । तो अमृत काइ सांडूं शके ।
तेवि उजू घाट देखे । तो अक्षांटेनि न वचे ॥ २३९ ॥

द्वाणौनि गा फुडे । परिखावे खरें कुडे ।
पारिखिले तरि न पडे । अखरें कहीं ॥ २४० ॥

येहविं देहांतीं थोर विषम । येयां मार्गाचे आहे संभ्रम ।
जन्में अभ्यासिलेयाचें हें काम । जाईल वायां ॥ २४१ ॥

जरि अर्चिमार्गु चूकलेयां । अवचटें धूम्रपथिं च पडिलेयां ।
तरि संसारपांतीं जूंतलेयां । भंवतां चि असावे ॥ २४२ ॥

हे सायास देखां मोटे । आतां कैसेनि पां येकोळ फीटे ।
द्वाणौनि योगीं मार्ग गोमटे । शोधिले दोन्हीं ॥ २४३ ॥

तंव एके ब्रह्मत्वा जाईजे । आणि ऐके पुनरावृत्ती येईजे ।
परि दैवगत्या जो लाहिजे । देहांतीं जेणे ॥ २४४ ॥

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्यन ।
तस्मात्यर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

अशा दोन अनादि वाटा आहेत यांपैकी एक वाट सरळ आहे, आणि दुसरी आडघलणाची आहे, म्हणून तुला या दोन्हीं वाटा मुद्दाम दाखिल्या आहेत.
यांत हेतु असा आहे कीं, सुमार्ग, कुमार्ग, पाहावे, खरें-खोटें ओळखावे हिताहित समजून घ्यावे; आणि आपले कल्याण साधावे.
समोर उत्तम नौका असूनही कोणी अथांग पाण्यात उडी घालील का ? किंवा राजमार्ग टाकून आडमार्गाला जाईल काय ?
जो विष आणि अमृत यांची पारख करणारा आहे तो कधीं तरी अमृत टाकील का ? त्याचप्रमाणे, जो सरळ मार्ग पाहतो, तो आडमार्गाला जाणार नाहीं.
म्हणून खरें काय, खोटें काय, याची नीट पारख करावी, ती पारख झाली म्हणजे म्हणजे आणीबाणीच्या वेळीं कांहींही हानी घडत नाहीं.
नाहींतर देहपाताच्या वेळीं या धूम्रमार्गातील भ्रांतीचे मोठें संकट असतें, जन्मभर ज्या हेतूने अभ्यास केला तो हेतु व्यर्थ जाईल.
जर अर्चिरादि मार्ग चुकला, आणि तो यागी अकस्मात् धूम्रमार्गात पडला, तर संसाराच्या पातीला जुंपले जाऊन फिरतच रहावे लागेल.
या अवस्थेचे महाकष्ट लक्षांत आणून, हे कष्ट एकदम कसे चुकावे, म्हणून उत्तम योगमार्ग व पुनरावृत्तीचा मार्ग यातील भेद नीट दाखिले.
तर पहिल्या मार्गानें ब्रह्मत्वास जातां येते, दुसऱ्यानें पुनरावृत्तीचे चक्र मागे लागतें. पैकीं प्रारब्ध असेल, तो मार्ग मृत्युवेळी सामोरा येतो.

न, एते, सृती, पार्थ, जानन्, योगी, मुह्यति, कश्यन,
तस्मात्, यर्वेषु, कालेषु, योगयुक्तः, भव, अर्जुन

हे पार्थ ! या दोन्ही मार्गाना तत्त्वतः जाणले असतां कोणीही योगी मोह
पावत नाहीं, म्हणून अर्जुना सर्व काळीं समत्वबुद्धिरूपी योगानें युक्त हो.

तेक्षिलं द्विषितलें हें नक्हे । वायां अवचटें काइ पावे ।
देह जाउनु वस्तु होआवें । मार्ग किं ॥ २४५ ॥

तरि आतां देह असो अथवा जाओ । आत्मीं तंव वस्तू चि केवळ आहों ।
कां दोरी सर्पन्व वाओ । दोराचिया कडौनि ॥ २४६ ॥

मज तरंगपण अस्ये कां नस्ये । ऐस्ये उदकासि काहीं प्रतिभास्ये ।
तें भलेतेक्षां जैस्ये तैस्ये । उदक चि किं ॥ २४७ ॥

तरंगाकारें न जन्म्ये चि । ना तरंगलोपे नाशे चि ।
तेवि विदेह जे देहें चि । वस्तु जांले ॥ २४८ ॥

आतां शरीराचें जेयाचां ठांडं । अडिनांव हीं उरलें नाहीं ।
तरि कोणे काळें काइ । निमे तें पाहे पां ॥ २४९ ॥

मग मार्ग ते काइसेया शोधावे । कवणे कोठूनि कें जावें ।
जरि देशकाळादि आघवें । आपणां चि असिजे ॥ २५० ॥

आणिक हां गा घटु जेक्षिलं फूटे । तेक्षां तेथिचें आकाश लागे काइ
येकी घाटे । मग वाटा लागे तरि गगना भेटे । येहविं चूके ॥ २५१ ॥

पाहे पां ऐस्ये हान आहे । किं तो आकारु चि द्वाणैं जाये ।
येर गगन तें गगनीं चि आहे । घटत्वा ही आर्दं ॥ २५२ ॥

ऐसेया बोधाचेनि सुरघाडे । मार्गामार्गिचे सांकडे ।
तेयां योहंसिद्धां न पडे । योगियांसि ॥ २५३ ॥

येयाकारणे पांडुसुता । तुवां हाआवें गा योगयुक्तां ।
येतुलेनि सर्वकाळीं साम्यता । आपणां येईल ॥ २५४ ॥

तेक्षा देव म्हणतात अर्जुना ! यांत अर्थ नाही. व्यर्थ अनिश्चितपणाने काय प्राप्ति
होणार ? एकाच मार्गानें जाऊन आपण ब्रह्मस्वरूप क्वावें, हें कसें घडणार ?

तर आतां देह असो अथवा जावो, आम्ही ब्रह्मस्वरूपच आहों; कारण कीं,
असें दोरीचर भासलेला सर्पपणा दोरीच्या दृष्टीनें मिथ्या आहे.

मजवर तरंगपण आहे, कीं नाहीं, असें पाण्याला केवळां तरी
घाटतें काय ? कारण तें केवळाही जसेंच्या तसें पाणीच असतें.

तरंग आला म्हणून पाणी जन्मास येत नाही व तरंग निमाला म्हणून ते
काही मरत नाही; त्या प्रमाणे जे देहवान. असतांना देहानेच ब्रह्म झाले.

देहासकट ब्रह्म झाल्यावर त्यांच्या ठिकाणी देहाचें नुसतें आडनांवही उरलें नाहीं,
तर बाबा अर्जुना, मग असे पहा कीं कोणत्या वेळेस कशाचा लय होतो ?

जर सर्व देशा व काल आपणच आहोंत, तरअर्चिरादि मार्ग
कशासाठी शोधायचें ? आणि कोठून कोठें व केंक्हा जावयाचें ?

बा अर्जुना ! घटाचा आकार नष्ट होतो, त्यांतील आकाश सरळ घाटेला
लागलें तरच तें आकाशातत्त्वांत मिळतें, नाहीं तर चुकतें कीं काय ?

अरे, खरी गोष्ट अशी आहे कीं, घटाचा आकारच नाहीसा होतो.
पण घट असताना व घट फुटला तरी गगन आपल्या गगनत्वामध्ये आहेव.

तेक्षां अशा ब्रह्मज्ञानानें जे ब्रह्मस्वरूप झाले, त्या योग्यांना मार्ग
कोणतां आणि अमार्ग कोणतां याचें संकट कर्धींच पडत नाहीं.

म्हणून अर्जुना ! तू निरंतर योगयुक्त क्वावेस, एवढे झाले,
कीं सर्व काळीं आपोआप तुजअंगीं ब्रह्मस्वरूपता प्राप्त होईल.

मग भलैतेथ भलैतेथवां । देहवंधु असो अथवा जावा ।
परि अवंधा नित्यभावा । विघडु नाहीं ॥ २५५ ॥

तो कल्पादि जन्मां नांगवे । आणि कल्पांतीं मरणा नाप्लवे ।
माझि स्वर्गसंसाराचेनि लाघवे । झांकवेना ॥ २५६ ॥

येणे बोर्डे जो योगिया होये । तेयासि यथा बोधाचे नीटपण आहे ।
कां जें भोगातें पेलुनि पाएं । निजरूपा ये ॥ २५७ ॥

ऐं गा इंद्रादिकां देवां । जियां सर्वस्ये गाजति राणिवा ।
तें सांडणे मानुनि पांडवा । डावली जो ॥ २५८ ॥

वेदेषु यज्ञेषु तपस्यु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत्स्वर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चायम् ॥ २८ ॥

योगी याला जाणून वेदांमध्ये, यज्ञामध्ये, तपामध्ये आणि दानांमध्ये जें पुण्यफल सांगितले
आहे, त्या सर्वाच्या पलीकडे जाऊन आद्य आणि परम उच्च अशा स्थानाला प्राप्त होतो.

जळीं वेदाध्ययनाचे जाले । अथवा यज्ञाचे येत चि पिकले ।
कां तपोदानाचे जोडले । सर्वस्य हान जे ॥ २५९ ॥

तेयां आधवेया चि पुण्यांचा मेळा । भार आतौनि जेया ये फला ।
जें परब्रह्म निर्मला । साठिं सरे ॥ २६० ॥

जें वीटे ना सरे । भोगितेयाचेनि पवाढे पूरे ।
पुढुतीं महासुखाचे योडरे । भातऱ्ड चि पां ॥ २६१ ॥

जें नित्यानंदाचेनि माने । उपमेचा काटाळां न दिसे साने ।
पाहे पां वेदयज्ञादिसाधने । जेया सुखा ॥ २६२ ॥

ऐये दृष्ट चि सुखपणे । जेयासि अहष्टाचे वैयणे ।
जें शतमर्खीं हीं आंगवणे । नव्हे चि येकां ॥ २६३ ॥

मग चाटेल त्या ठिकाणीं य चाटेल तेव्हां देहाचा बंध, केव्हांही
राहो अथवा जावो, तुझ्या ब्रह्मात्व-भावनेत विघाड होणार नाही.
हा अखंड ब्रह्मभाव कल्पादि जन्मत नाही, सृष्टीच्या अंतीं मरण पावत नाहीं,
तसेच मधील ऐहिक जगत् च स्वर्ग यांच्या भुलावणीस पडत नाही.
अशा ज्ञानाने जो ज्ञानयोगी झाला त्यालाच या बोधापासून खरा उपयोग होतो,
कारण, तो विषयोपभोगाला तोलून पाहून, त्यांस त्यागून तो निजरूपाप्रत येतो.
हें पहा अर्जुना, इंद्रादिक देवांना स्वर्गात नेहमीं त्यांचे सर्वस्य महणून
जी हीं राज्ये प्रसिद्ध आहेत, ती असा योगी तुच्छ महणून टाकून देतो.

वेदेषु, यज्ञेषु, तपःयु, च, एव, दानेषु, यत्, पुण्यफलम्, प्रदिष्टम्,
अत्येति, तत्, सर्वम्, इदम्, विदित्वा, योगी, परम्, स्थानम्, उपैति, च, आयम्

जरी वेदाच्या अध्ययनाने मिळणारे पुण्य प्राप्त झाले, अथवा यज्ञ
करून पुण्य पेरून ठेविले, आथवा तप-दानाचे सर्व पुण्य मिळाले,
किंवा या सर्व पुण्याचा मग्ला लागवडीस आणला व तो फलांच्या भाराने
व्यापून गेला, तरी ते पुण्य निर्मल परब्रह्माच्या तुलनेत उणेच भरते.
ज्या सुखाचा वीट येत नाही किंवा जें संपत नाही. भोगणाऱ्याच्या इच्छा
पुरविते आणि शिवाय जें स्वर्गसुख ब्रह्मसुखाचे धाकटे भावंडच आहे,
जें नित्यानंदाच्या तुलनेने ताजव्यात घातले असता ब्रह्मानंदापेक्षां वजनांत कमी
भासत नाहीं, आणि ज्या सुखाच्या प्राप्तीकरिता देवयज्ञादि साधने सांगितलीं आहेत.
अशाप्रकारे घरकांतीं दिसणारे तें सुख, अहष्ट जो धर्म त्याचा
ज्याला आधार आहे, जें शंभर यज्ञ करूनही साध्य होत नाहीं,

तेयाते योगीश्वर अलैकिके । दीठिचेनि हाततुके ।
अनुमानिति कवतिके । तंघ हळुघट आवडे ॥ २६४ ॥

मग तेया चि सुखाची किरीटी । करूनियां गा पाउटी ।
परब्रह्माचिये पाटीं । आरूढति ॥ २६५ ॥

ऐसे चराचरैक्यभाग्य । जें ब्रह्मेशां आराधनायोग्य ।
जें योगियांचे भोग्य । भोगधन जो ॥ २६६ ॥

जो सकल्कल्यांची कला । जो परमानंदाचा पूतला ।
जो जीवांचा जीवाळा । विश्वाचेया ॥ २६७ ॥

जो सर्वज्ञतेचा ओलाचा । जो यादवकुलिंचा कुलदिवा ।
तो कृष्ण जी पांडवा- । प्रति बोलिला ॥ २६८ ॥

ऐसा करुक्षेत्रिचा वृत्तांतु । संजयो रायासि असे सांघतु ।
ते परियसां पुढा मातु । द्वाणे ज्ञानदेवं निवृत्तिचा ॥ २६९ ॥

ज्यासुखाचे योगीश्वरांनी अलैकिक ज्ञानहृषीरूपी हातावर
लीलेन्वेच घजन करून माप घेतले, तो ते त्यांना नगण्य घाटते.

अर्जुना ! म्हणून मग त्या अशा ब्रह्मलोकांतील सुखाची
पायरी करून ते परब्रह्माच्या पाठीवर आरूढ होतात.

असें जें चराचराचें एकमेव भाग्य, जें ब्रह्मदेव व शंकर यांचाही आराधना
करण्यास योग्य आणि जें योग्यांना भोगण्याजोगें योगरूप धन होय.

जो आद्य ज्ञानस्वरूप, जो परमानंदाची केवळ
मूर्ति, व जो विश्वाच्या जिवाचा जिक्काळा आहे,

जो परमात्मा सर्वज्ञतेचे जीवन आहे, जो यादवांचा
कुलदीपक आहे तो श्रीकृष्ण अर्जुनास येणेप्रमाणे बोलला.

असा करुक्षेत्रीचा वृत्तांत संजय धृतराष्ट्रास सांगत आहे,
निवृत्तिनाथांचा शिष्य ज्ञानदेव म्हणतो की तीच कथा पुढे ऐका.

ॐतत्यदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे परब्रह्मयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः